

Bîrûnî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihine Katkısı *

Prof. Dr. Arthur JEFFERY

Çev. Muhammet TARAKCI**

Bîrûnî'nin daha somut bilimsel disiplinlere yaptığı katkıların önemi, onun, kendi döneminde ve belki de benimsediği dinin tarihinde karşılaştırmalı dinler tarihi çalışmalarına yaptığı katkılar bakımından sahip olduğu eşsiz yerin göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Onun dayanabileceği iyi bir geleneğe sahip olduğu doğrudur. Eğer karşılaştırmalı dinler tarihi; karşılaştırmalı anatomi veya karşılaştırmalı filolojide kullanılan bilimsel yöntemlerin aynısıyla, yani, dinin öneminin daha iyi anlaşılması için değişik dinî toplulukların inanç ve uygulamalarıyla ilgili verilerin toplanması, düzenlenmesi, tasnif edilmesi ve başka verilerle karşılaştırılması suretiyle dini incelemek anlamına geliyorsa, bu çalışma disiplini, Bîrûnî'nin hayatını adadığı eserle aynı alanda zaten uzun bir tarihî geçmişe sahiptir.

Mezopotamya'nın çivi yazısı tabletleri kadar eski bir tarihte, kadim dünyanın değişik merkezlerindeki dinî hayatla bağlantılı dinî inanç ve ayinlerine yönelik canlı bir ilgiyi gösteren ve içinde eleştirel değerlendirme ve karşılaştırma unsurları bulunan dokümanlar bulunmaktadır. Eski Yunanlılar diğer insanların dinlerini tanıtmaya ve bunları Yunan dininin ilgili fenomenleriyle karşılaştırma konusunda daha çok ilgili olmuşlar ve bu ilgiyi daha sonra Romalılara devretmişlerdir. Klasik Dönem yazarları arasında dinin kaynağı ve gelişimi konusunda teori geliştirenler bile vardı. Sonraki asırlarda hem Akde-

* Arthur Jeffery, "al-Bîrûnî's Contribution to Comparative Religion", *al-Biruni Commemoration Volume* içinde, Calcutta: Iran Society, 1951, s. 125-160.

** Yrd.Doç.Dr., Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

niz'in doğu yakasında hem de daha uzak doğu eyaletlerinde yaşayan kilise yazarları, doğu dinlerine çok daha canlı bir ilgi göstermişlerdir. Bununla birlikte, onların yaklaşımlarının artık büyük ölçüde polemik olarak görülmesi, polemik türü eserlerini yönelttikleri değişik dinlerle ilgili olarak bize verdikleri bilgilerin değerini gölgede bırakmamalıdır. Nitekim bu yazarların hasımlarından yaptıkları bol alıntılar, genellikle, o dönemde yaşayan ama artık yok olmuş bazı dinler hakkında doğrudan sahip olduğumuz yegâne bilgidir.

Zamanı geldiğinde İslâm da bu geleneği devralmıştır. Tıpkı başka dinlerle ilgilenen Hıristiyan yazarların, başlangıçta kendi toplumlarındaki heretik hareketlerle ilgilenmesi gibi, bu alanda çalışan Müslüman yazarlar da başlangıçta Müslüman heretikler olarak adlandırabileceğimiz gruplarla daha çok ilgilenmişlerdir. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde Eş'arî (ö. 953) bile, gayr-i müslim düalistlerin ve Hıristiyan grupların görüşleriyle ilgilenmiştir. Onun, Yahudi ve Hıristiyanların yanı sıra, Hindu ve Zerdüştilerin öğretilerini çürütmek üzere bir eser yazdığı da bilinmektedir. Basralı Câhız'ın (ö. 869), Kurtubalı İbn Hazm'ın (ö. 1064), Nevbahtî (ö. 912) ve İbn Babûye (ö. 1001) gibi Şii yazarların başka dinlere ve mezheplere yönelik ilgileri neredeyse tamamen polemik niteliklidir; fakat Ya'kûbî (ö. 890) ve Mes'ûdî (ö. 956) gibi tarihçiler arasında, herhangi bir polemik niyet gözetmeksizin çevrelerindeki halkların dinleri hakkındaki bilgileri kaydetme yönünde bir ilgi vardı. Öte yandan, İbnü'n-Nedim'in (yaklaşık 990) *el-Fihrist'i* veya Ebu'l-Me'âli'nin (ö. 1092) *Beyânu'l-Edyân'ı* gibi ansiklopedik nitelikli eser yazanların kitaplarında dinlere yönelik ilgi o kadar açıktır ki, yazarların iyi Müslüman olmadıkları şüphesini akla getirmektedir.

Birünî, işte böyle bir geleneğe dayanmaktadır. O, başka dinlere gösterdiği ilgi nedeniyle, sünni Müslümanların eleştirisine uğramayı ve kendini savunma zahmetine katlanmayı göze almıştı. O, ayrıca, bu alanda Arapça olarak kaleme alınmış önemli bir literatür olduğunu biliyordu ve bu literatürün büyük bir kısmını okumuştü. Kimi zaman bu alandaki bazı seleflerinin eserlerine atıfta bulunur: Meselâ, Birünî'nin söylediğine göre, "İbadet Evleri" üzerine önemli bir eser yazmış ve Avrupa'da Ortaçağ'da Albumaser olarak bilinen büyük gökbilimci Ebü Ma'şer el-Belhî (ö. 885); Buhara'da 942'de idam edilen ve *Keşfu'l-Mahcûb* adlı eserinde ruh göçüyle ilgili değişik öğretileri açıklayan İsmailî yazar Ebü Ya'kûb es-Sicistânî; Budizm hakkında yazan ve bizce meçhul olan Zarkân bu isimlerden bir kaçıdır. Bununla birlikte, Birünî'nin asıl kaynağı, ilgilendiği dinler hakkında önyargısız bilgiler veren, yazdıklarını kanıtlamak için bu dinlerin kutsal metinlerine başvurmaya özen gösteren ve kitaplardan edindiği bilgileri, daima, söz konusu dinlerin mensubu olan sıradan insanlara

sorular sorarak tamamlayan Ebu'l-Abbas el-İranşehrî'nin bir eseridir.

A. Metodoloji

Birûnî kendi dönemindeki Yahudilerin, Hıristiyanların, Greklerin, Zerdüştilerin, Budistlerin, hatta Maniheistlerin dinlerini ele alırken, bizim, bugün, kendisinden daha çok kaynak malzemeye sahip olduğumuz meselelerle ilgilenmekteydi. Bu nedenle, Birûnî'nin bu dinlerle ilgili söylemek zorunda kaldığı şeyler bizim için çok önemli olmakla birlikte, günümüzde bizi asıl ilgilendiren onun metodolojisi- dir.

O, bize, Hinduların dinî âdetleri ve inançlarıyla ilgili kişisel gözlemlerini, Tiflisli Ebu Sehl'in ısrarıyla ve gayr-i müslimlerin dinleri konusundaki mevcut literatürün, genel olarak, ya kaynak malzemeye yeterince aşına olunmamasından ya da yazarların, tanıttıkları dinlere karşı çok önyargılı bir tutum içinde bulunmalarından dolayı, bu dinleri yanlış sunmaları nedeniyle yazdığını söylemektedir. İranşehrî bir istisnadır. Bunun sebebi, belki de, kendi uydurduğu hayalî bir dine mensup olan İranşehrî'nin, dinî bir senkretist olmasıdır; ancak yine de İranşehrî, kitabında, ikinci el kaynaklardan edinilen bilgilerin eleştirisi süzgecinden geçirilmeden istinsah edilmesi yönteminden hoşnut değildir; bunun yerine, değişik dinlerin kutsal kitaplarına müracaat etmiş ve mümkün olduğu durumlarda o dinlerin yaşayan mensuplarına danışmıştır. Böylece o, her ne kadar Zarkân'ın yazılarına çok büyük bir güven atfederek yanlış yapmışsa da, Yahudilik, Hıristiyanlık ve özellikle de Maniheizm, hatta kendi dönemindeki Hinduizm ve Budizm gibi eski dinler hakkında hayli bilgi vermiştir. Genel olarak, seleflerinin çoğu hakkında olumsuz bir kanaate sahiptir ve bir kimsenin doğru yönteme sahip olması durumunda, başka dinler hakkında yeterli bilgiler vermesinin, bu dinlerin inanç ve uygulamalarını âdil ve önyargısız bir şekilde tanıtmalarının mümkün olduğunu düşünür. Neyse ki, hem *Tahkîk mâ li'l-Hind*'de hem de *el-Âsâru'l-Bâkiye*'de Birûnî'nin, böyle bir incelemede uygulanacak yöntemle ilgili meselelerde söyleyecek hayli sözü vardır.

Onun yöntemi, karşılaştırma yöntemidir. Bunu vakit hesaplamalarıyla ilgili değişik sistemleri ele aldığı bölümün girişinde (Chron., 4)^δ ve ayrıca evlilik gelenekleriyle bağlantılı olarak (India, 53) açıkça ifade eder. Felsefi tündengelim veya duyularımızla edinilen

^δ Yazar, atıflarını, Birûnî'nin eserlerinin Arapçalarına değil, İngilizce çevirilerine yapmaktadır. Bu nedenle, buradaki ve daha sonraki sayfalardaki atıflarda *el-Âsâru'l-Bâkiye*'nin İngilizce adının (*The Chronology of Ancient Nations*) kısaltması olarak "Chron."; *Tahkîk mâ li'l-Hind*'in İngilizce adının (*Alberuni's India*) kısaltması olarak da "India" kullanılacaktır.

delillerden hareketle ulaşılan tümevarım konusundaki beceri, insanların dinî gelenekleri hakkında doğru fikirlere ulaştıramaz. Ancak bu meselelerde onların yazılı geleneklerini toplayıp insanlara sorular sorarak, anlamaya bir temel oluşturabiliriz. Daha sonra, bir gelenekle ilgili olarak bir cemaatin görüş ve âdetlerini, başka grupların görüş ve âdetleriyle karşılaştırarak benzer ve farklı yönleri ortaya çıkarabilir ve bir sistemin diğerine karşı nisbî değeri veya nisbî üstünlüğü hakkında doğru fikirlere ulaşabiliriz. Birüni bunu, *Tahkik mâ li'l-Hind*'de (India, 12) Grek düşünçesi ve düşünürlerini Hint düşünçesi ve düşünürleriyle karşılaştırarak örneklendirir. Bu karşılaştırmayı, söz konusu iki düşünçeyi tashih etmek için değil, karşılaştırma yoluyla birtakım sonuçlar elde etmek amacıyla yaptığını bize hatırlatmaktadır. Dolayısıyla, biz gelenek ve bilgileri insanlardan alarak başlamalı ve yakından uzağa, bilinenden bilinmeyene doğru ilerlemeliyiz. Böylece, çalışmamızda arzu ettiğimiz her şeye ulaşamamak bile, en azından bizden sonra gelecek ve belki de bizim bulgularımıza dayanacak olan hakikat ve hikmet severlere doğru ve sağlam bilgiler bırakırız.

Bununla birlikte, karşılaştırma yöntemi, eğer güvenilir sonuçlar elde edilecekse, bazı temel araştırma ilkelerine, yani yanlış azaltma konusunda yegâne aracımız olan titiz bir usûle bağlı kalmalıdır.

1. Eksiksizlik

Materyallerin yetersiz bir şekilde toplanması sonucunda yapılan karşılaştırmalar, tamamen yanlış değerlendirmelere götürebilir. Dolayısıyla, incelediğimiz her meselede verileri mümkün olduğunca eksiksiz bir şekilde toplamak için her türlü gayreti göstermeli ve elimizdeki malzemenin yeterli olmadığı durumlarda değerlendirme yapmaktan kaçınmalıyız. Bu nedenle Birüni; Tibetliler, Çinliler, zenciler, Habeşliler ve diğerlerinin kullandıkları aylar hakkındaki meselelerde, bazı bilgilere sahip olmasına rağmen, bu bilgiler yeterli hale gelinceye kadar tartışmayı ertelemenin en iyi tutum olduğuna hükmeder; Birüni; böyle yapmamış olsaydı, kendi metoduna, yani şüpheliyi ve bilinmeyi kesin ve bilinenle irtibatlandırmama ilkesine aykırı hareket etmiş olacağını ifade eder (Chron., 68). şu bir gerçektir ki, Birüni'nin, eserinde, araştırmasının boyutu hakkında yaptđı açıklamalar ve bilgisinin yetersizliğiyle ilgili itirafları, genel olarak daha somut bilimsel meselelerle ilgilidir; fakat biz, eksiksizlik konusundaki özenin, onun dinî meselelerle ilgili araştırmalarının da ayırt edici bir özelliği olduğunu düşünebiliriz.

2. Doğruluk

Karşılaştırmanın her iki yönündeki malzeme hem tam hem de doğru olmadıkça, karşılaştırmaların pek yararı olmaz. Bu, din söz konusu olduğunda oldukça zor bir meseledir. Bir dinî uygulamayı, meselâ ibadeti ele aldığımızda, Hindular, Grekler, Budistler, Yahudiler, Hıristiyanlar, Maniheistler ve diğer cemaatlerin uyguladıkları ibadet yöntemleri arasındaki bir mukayesenin, cemaatle yapılan bir uygulama (*cult act*) ve bireysel dindarlık uygulaması olarak ibadetin mahiyetine ilişkin derin bir anlayış kazandıracığı aşikârdır. Ancak yine de, farklı cemaatlerdeki ibadet uygulamalarının doğru bir biçimde açıklanmasını sağlamak ciddi bir sorundur. Birünî, bize, bu tür konulardaki araştırmasında sık sık danıştığı kişilerdeki verilerin kesin bilgiler değil, rivayete dayalı bilgiler olduğunu açıklamaktadır. Rivayetle gelen bilginin bazı avantajları vardır; zira Gelenek formu içinde bize geçmiş zamanları anlatır (India, 2). Bununla birlikte, rivayetle gelen bilginin açık dezavantajları da vardır; nitekim Birünî, bayramları ele aldığı bölümde (Chron., 330), sadece popüler hikâye anlatıcılarının beyanlarına dayanan bilgilere karşı duyduğu kuşkuyu ifade etme fırsatı bulur. Dolayısıyla, doğru bilgiye ulaşma konusunda hiçbir çabadan sakınılmamalıdır. Hinduizm'i konu edinirken, okuyucuya, Hinduların teorilerini tam olarak sunacağını; Grekler arasında, Hıristiyan mezheplerinin öğretilerinde veya sufiler arasında, ruh göçü ve Tanrı'nın, yarattığı varlıklarla birleşmesini ifade eden panteist doktrinler gibi, benzer teorilerin bulunması durumunda, onların teorilerini de karşılaştırma yapma amacıyla doğru bir biçimde aktaracağını açıklamaktadır (India, 4).

Elbette, bir konunun aktarılmasında kime güvenileceği meselesi daima bir problemdir. Bazen eğitilmiş insanlar arasında başka, eğitimsiz olanlar arasında tamamen başka birtakım dinî düşünceler olabilmekte (India, 15); dolayısıyla, bir grup, ısrarla, diğer grubun görüşlerinin kendi dinlerini yansıtmadığını ifade edebilmektedir (India, 54). Bu nedenle, bir ayırım yapmanın mümkün olduğu durumlarda, Birünî, halkın mı, yoksa eğitilmiş sınıfın mı inanç ve uygulamalarını aktardığını açıklama noktasında dikkatli davranmaktadır.

Yaşayan bir uzmana müracaat etme imkânı her zaman olmayabilir; zira geçmişe ait bazı dinler vardır ve onların günümüzde müntesibi kalmamıştır; bazı dinler de araştırmacının doğrudan bağlantı kuramayacağı kadar uzak bölgelerde bulunur. Bu gibi durumlarda, yazılı olarak bize gelen rivayetlere güvenmek gerekir. Yazılı kaynaklar da bir kimsenin, yaşayan bilgi kaynaklarından duydukları hakkında faydalı bir kontrol aracıdır. Yaşayan bilgi kaynakları, araştırmacıya, dinlerinin öğretilerini açıklayan şeyleri değil de, onun ilgisini çekeceğini düşündükleri hikâyeleri anlatan basit kişilerdir. Araştırmacı, sık sık, bir dinî grup liderinin, kendi inancından olmayan bir

kimseye bilgi verme konusunda isteksiz olduğunu görür. Birünî, özellikle Hindu guruların, kendi öğretileri hakkında yabancılara bilgi verme noktasındaki isteksizliklerinden bahsetmektedir (India, 11). Buna karşın, kitaplar genel olarak daha kullanışlıdır; eğer araştırmacı kitapları bulur ve bu kitaplardan bolca ve doğru bir şekilde alıntı yapmaya özen gösterirse, rivayetlerden devşirilmesi nedeniyle doğru olmayan materyalleri kullanma ithamından kurtulabilir (India, 13, 247).

Doğru bilginin peşinden koşan araştırmacı için, yazılı delil kullanmanın da bazı sakıncaları vardır.

a) İlk zorluk, düşünce sistemi araştırmacınıninkine bütünüyle yabancı olan ve çok detaylı uygulamaları araştırmacının önüne tamamen yabancı unsurlar sereren mezheplerin öğretilerini doğru bir biçimde anlamak ve aktarmaktır. Böyle bir zorluk, yaşayan bir bilgi kaynağından nakilde bulunurken bile vardır, ki araştırmacı, anlamadığı şeyleri bu kişiye sorma imkanına sahiptir. Sadece yazılı metinler bilgi kaynağı olduğunda, durum iki kat daha zorlaşır. Birünî, bunu Hint düşüncesiyle ilgili yaşadığı kişisel zorlukları açıklayarak örneklendirir (India, 9): Genel olarak Hint düşüncesiyle İslâm düşüncesinin her konuda farklılık gösterdiği bir gerçektir (India, 10); özelde ise, yaratılmış varlıkların sınıflandırılması gibi problemlerde (India, 43), Hindu olmayan birinin, onların düşüncesine nüfuz etmesi ve bu meselelere onların bakış açısıyla içerden bakabilmesi mümkün değildir.

b) Diğer zorluk, çoğu zaman kaynakların, kendi dinî inançları ve geleneklerini açıklarken bilimsel kesinlikten yoksun olmasıdır (India, 43). Bazen bu zorluk, anlatılan meselelere çok aşına olmaları nedeniyle, yazarların yaptığı açıklamaların, onların dinî geleneklerine bağlı olmayan bir kimse için yetersiz kalacağını anlayamamalarından kaynaklanır; meseleyi açıklığa kavuşturma imkânının olmadığı durumlarda, bu, ciddi bir eksikliklerdir. Kendisine çok saygı duyduğu selefi İrañşehrî bile, kullandığı yazılı kaynakta verilen yetersiz bilgilerle dayanmak zorunda kaldığı için Budizm konusundaki açıklamalarında büyük yanlışlar yapmıştır (India, 4). Bu nedenle, Birünî, karşılaştırmalı çalışma yapan bir yazarın, yazdıklarının yanlış anlaşılması sonucu yaptığı karşılaştırmadan yanlış sonuçların çıkarılmaması için, yazdığı her kelimeye büyük bir özen göstermesi gerektiğini ısrarla belirtir. Onun bu konudaki örnekleri (India, 15) ilginçtir. O, Hint felsefesinin “Tanrı bir *noktadır*” şeklindeki açıklamasına gönderme yapar. Bu açıklamayla onlar, cisimlere ait niteliklerin Tanrı’ya izafe edilemeyeceğini kastederler; ancak bunu okuyan veya duyan bazı eğitimsiz kişiler, çabucak şöyle bir sonuca ulaşırlar: Hintli bilginler, Tanrı’nın bir nokta kadar küçük olduğunu iddia ederler. Daha sonra da bu saçma düşünceyi dengelemek için daha büyük başka saçma-

lıklara düşerler. Ya da, “Tanrı evreni o kadar idrak eder ki, ondaki hiçbir şey Tanrı’dan gizli kalmaz” cümlesini duyan bir kimse, belki, çabucak şu sonuca ulaşır: Tanrı’nın gözleri olmalı ve bir veya iki göz bütün evrenimizi idrak etmek için yeterli olmayacağına göre, onlar, Tanrı’yı, bin göz sahibi olarak tasvir edeceklerdir. Dolayısıyla, araştırmacı kullandığı dokümanlarda bulunan ifadeleri incelerken dikkatli olmalıdır.

c) Yukarıdakilere, lisanla ilgili zorluklardan kaynaklanan problemler de eklenebilir. Yahudi ve Hıristiyanların, Grek ve Hinduların kitapları yabancı dilde yazılmıştır ve bu kitaplardan yapılan tercümelelerde pek çok yanlış yapma ihtimali vardır. Bu kitaplardaki kelimeleri anlamada yanlış yapılabileceği gibi, tercümelerinde de yanlışlıklar yapılabilir. Birûnî, Sanskritçe konusunda yaşadığı zorluğu anlatırken, bazı ayrıntılar verir (India, 9): Sanskritçedeki temel zorluk, Hinduların aşırı gurur duydukları çok geniş kelime yelpazesidir; aslında bu durum bir kusurdur. Hint dilinin fonetiğinin, Arapçanınkinden oldukça farklı olması da aynı derecede önemlidir ve daima bir hata kaynağı olabilir. *Tahkik mâ li’l-Hind*’de (India, 214), Birûnî, seleflerinin, doğru yaptıkları zannıyla Hint diline ait kelimeleri yanlış imla ederek yaptıkları hazin yanlışlara işaret eder. Daha sonra Hindistan’da klasik ve konuşma dili olmak üzere daima iki dilin kullanıldığını fark eder; dolayısıyla, insanlarla konuşmak ve dinleri hakkında onlardan bilgi almak başka bir şey, gramer ve belagat inceliklerine sahip metinlerin oldukça ağıdalı dilini anlamak ise tamamen başka bir şeydir. Buna, ezberlenmelerini kolaylaştırmak için metinlerin şiir şeklinde yazılmış olması da eklenebilir; bu da, söz konusu metinlerin dilini, oldukça yapay ve zor hale getiren ve metinleri anlamaya çalışan yabancıların karşılaştıkları güçleri arttıran bir durumdur.

d) Son olarak, metnin tahrifiyle ilgili bir zorluk vardır. Bütün yazıcılar dikkatli değildir; hatta bazıları inanılmaz derecede dikkatsizdir. Yine de, metinleri incelerken, daima yazıcıların nakillerine muhtacız. Eğer yazıcılar, yazdıklarında dikkatsiz iseler ve layığıyla karşılaştırmalı nüshalar düzenleyemiyorlarsa, iyi bir yazar bile, onların ihmalleri nedeniyle yolunu kaybeder. Birûnî, özellikle Hintli yazıcıları çok dikkatsiz olmakla suçlar (India, 9) ve ona göre Müslüman yazıcıların yaptıkları benzer bir dikkatsizlik de pek çok eserin Arapçaya aktarılması sırasında başka tahriflere neden olmaktadır. Şunu söylemek ilginç olacaktır ki, Birûnî’nin açıklamalarındaki her bir konu ile ne kadar çok ilgilenirsek, onu, metin tahrifinden şikayet eder bir vaziyette buluruz (India, 76, 77, 112, 235, 240, 313; Chron., 84). Tercümeleri ele aldığımızda, bazı mütercimlerin, maalesef sık sık orijinal metni bozacak biçimde kısaltarak, metni tahrif ederek, kelimelerin yerini ve sırasını değiştirerek (takdim-tehirler), yorum ekleye-

rek metinler üzerinde yaptıkları affedilmez tasarruflar da başka bir metin tahrifi nedenidir.

3. Tarafsız yaklaşım

Başka dinlerin geleneklerini tam ve doğru biçimde açıklarken ve inançlarını aktarırken dikkatli davranıldığı durumlarda bile, izah tarzındaki önyargı ve tarafsızlık, aktarılan bilgiyi tahrif edebilir. Bu nedenle, Bîrûnî'nin ısrarla belirttiği gibi, metodolojinin görevi,

a) Açıklamaların değerini tespit etmek için tanıkları/yazarları değerlendirmektir.

Bazı yazarlar yüzeysel bilgileri yeterli görür (India, 3). Yüzeysel bilgi, tarafsızlıktan uzak bir biçimde izah edilmişse, yeterince doğru olabilir. Ancak bu tür bilgi, yine de tahrif edilmiştir ve ne söz konusu dinin mensuplarını ne de bilim araştırmacısını tatmin eden bir çerçeveye sunar.

Bilgi aktaran bazı ravilerde ise husumet ve antipati duygusu hakimdir. Bu, milliyetçi bir gurur veya kişisel tercihten kaynaklanabilir (India, 2; Chron., 4). Bu tür raviler, elbette gerçekleri aktarırlar; ama gerçekler, ya bir şeyi övmek ya da başka bir şeyi yermek için kullanıldığından, tahrif edilmiştir. Bazıları da, başkalarına karşı duydukları soğukluğun, bir şeyin itibarını düşürecek veya arttıracak kadar rivayetleri kasten tahrif etmesine izin verirler.

Bir grup insan ise düşmanlık hissiyle olmasa da, kendilerine gelen her şeyi değiştirme ve süslemekten aldıkları doğal haz nedeniyle delilleri tahrif ederler (India, 2). Bu yazarlar, yaptıklarının bir tahrif olduğu gerçeğini reddederler; fakat kendilerine gelen her şeyi abartmaktan dolayı duydukları zihni hazza karşı duramadıkları için, onların rivayetleri daima şaibelidir.

Bazıları da, hiç şüphesiz, cehaletleri nedeniyle tahrifat yapar (India, 78). Bu kişiler, birlikte olmayan şeyleri bir araya getirirler, kurguyu gerçeğe karıştırırlar, gözlemlediği veya kendisine söylenen şeylerin önemini yanlış anlarlar; dolayısıyla, doğru ve tarafsız bir şekilde aktarmak istemelerine karşın, güvenilir olmayan bilgilerin ortaya çıkmasına neden olurlar.

b) Bilgilerin kritiğini yapmaktır.

Yazarların değerlendirilmesi bazı tahrif nedenlerini ortadan kaldırır; ama rivayetlerin karşı karşıya getirilmesi daha ileri bir kontrolü gerekli kılabılır. Bu, genellikle, başka bir nedenle şaibeli duruma gelmeyen bazı rivayetlerin, aslında karışıklıklardan ve hatalardan azade olmadığını ortaya çıkarır (Chron., 322). Bîrûnî'nin selefleriyle ilgili şikâyetlerinden biri şudur: Bîrûnî, onların eserlerinde sık sık bilimsel bir incelemeye tabi tutulmamış bilgi yığınlarıyla karşılaşmış-

tır (India, 4). Bîrûnî, Yakup b. Târik ve el-Fezârî'nin Hint dilindeki kelimeleri sık sık yanlış imla ettiklerini görmüştür (India, 214); bu kişiler kelimeleri o kadar tahrif etmişlerdir ki, onların rivayetleri, eleştirel bir inceleme yapılmaksızın asla kabul edilemez. Basit bir araştırmayla bile, pek çok yazarın aslında tek başına bir öneme sahip olmadığı görülebilir; zira bunlar, sadece, başkalarından nakilde bulunan kişilerdir (India, 4). Bazen de yazarların ifadeleri arasında yapılan bir karşılaştırmayla, bu yazarların, yararlandıkları kaynağı yanlış anlamaları nedeniyle önemli noktalarda bütünüyle hata yaptıkları görülebilir (India, 242). Bîrûnî'nin, *Tahkîk mâ li'l-Hind*'de (India, 219) Kaynaklarını sorgulamadığı ve kontrol etmediği için Yakup b. Târik'a yönelttiği eleştiri, her ne kadar pozitif bilimlere ait bir hususa işaret ediyor olsa da, onun buradaki metodolojik yaklaşımı dinî meselelerde de doğrudur. Eleştiri gereklidir; fakat haklı olmalıdır. Bu nedenle Bîrûnî, kendisinin, konuyu âdil bir eleştiriye tabi tutabilmek için bütün teorilerle ilgili daima net açıklamalar yapmaya çalışacağını ve bu açıklamaları, dinî hukuk alanında önde gelen otoritelerine dayandıracağını ifade eder (India, 112).

c) Tarafsız sunumdur.

Bîrûnî, Müslüman yazarların, öteki dinlerin öğretilerini, hatta kendi dinlerindeki diğer mezheplerin öğretilerini bile yanlış biçimde tanıtmaya aşırı eğilimli olduklarının farkındadır. O, bunun, özellikle rasyonalist Mutezilîlerin anlatımlarında doğru olduğunu görmüştür ve *el-Âsâru'l-Bâkıye*'nin Giriş'inde, tarihsel kayıtlarla karışmış bir halde bulduğu pek çok yalandan şikayet etmek zorunda kalmıştır (Chron., 5). Yine, Ebû Ma'ser'in eserinden bahsederken (Chron., 26), tüm dinleri acımasızca eleştiren aptal insanlardan söz etme fırsatı bulur. O, bilimsel tartışmalara tarafgirliğin girmesine imkan veren bu talihsiz tutumdan yakınmaktadır; zira bu tutum, gören gözleri kör, duyan kulakları sağır yapar ve insanları, aklın asla yönlendirmeyeceği yollara sevk eder (Chron., 66). Bu tarafgirlik serzenişi sadece eğitimsiz insanlara yöneltilmez; zira eğitilmiş olanlar arasında bile kendi teorilerine o kadar âşık, bu teorinin diğerlerinden üstün olduğu konusunda kendinden son derece emin kimseler vardır ve bunlar, rivayetleri tarafsız bir ruhla incelemek yerine, yüzlerini buruşturarak, küçük görerek veya alay konusu yapıp gülerek burun bükerek (Chron., 84). Bu kusur, elbette sadece Müslümanlara özgü değildir. Bîrûnî, Brahmagupta'nın Âryabhata'ya karşı beslediği kör nefreti ve onu aşağılamasını (India, 189) ve Syncellus'un (İbn Senkilâ) Sâbiiler hakkında söylediği yalanları ibretlik örnekler olarak aktarır (Chron., 205).

Bîrûnî'nin yönteminde ise, o dinlerin mensupları kendi dinine düşman olsa bile, diğer dinlere karşı asılsız suçlamalarda bulunmaz (India, 7). Doğru bilimsel yöntem, başka bir din hakkındaki ger-

çeklerin, bunlara inanmasanız bile, mensuplarının anlattıklarından öğrenilmesidir (India, 3). Böyle bir araştırmacı, bu dinlerin öğretilerini, onları çürütmek maksadıyla değil, sadece gerçeklerin tarihsel bir kaydı olarak izah edecektir (India, 3, 13; Chron., 332). Birünî, Hindistan'la ilgili eserinde bunu uyguladığını ifade eder. O, okuyucunun önüne, Hinduların değişik konulardaki düşüncelerini, gördüğü şekliyle sunmuş ve bunları daha açık ve daha anlaşılır hale getirmek için, benzer olduğunu düşündüğü Grek düşünceleriyle ilişkilendirmiştir.

Bu sunumun bir zorluğu, Birünî'nin de kabul ettiği gibi, bir dinin düşünce dünyasında çok makul olan bazı terimlerin, meselâ *apothēsis* [tanrılaştırma]** teriminin, başka inanç sahibi insanlar için son derece aşağılayıcı olmasıdır (India, 17). Dolayısıyla, bir teoriyi anlatırken, başka inanca sahip okuyucuların zihninde yersiz bir önyargı oluşturmayacak, ama ilgili teoriyi de gerçekten yansıtacak terimleri seçmek zordur.

Birünî, bazı dindar Müslümanların, küfür ve sakıncalı kabul ettikleri pek çok teori ve uygulamanın ayrıntılı olarak açıklanmasına itiraz edeceklerinin de farkındadır. Bununla birlikte o, şu kanaattedir: Mademki kendisinin amacı konu hakkında bilgi vermektir, o halde, bir Müslüman için, başkalarının inançlarını izah etmek ve dinî uygulamalarını açıklamak tutarsız bir davranış değildir (India, 4). Onun açıklaması tartışmacı değil, nitelendiricidir (India, 112); zira ancak böyle bir açıklama, herkesin onayını kazanabilir. Yahudi ve Hıristiyanların Fısıh bayramı hesaplamalarını değerlendirirken, şöyle yazmaktadır:

“Şu ana kadar geçen her konuda amacımız, bilimsel gerçekleri izhar etmek, iki grup arasında vasıta olmak ve onlar arasındaki farklılıkları çözüme kavuşturmak olduğu için, burada söz konusu iki mezhebin (ve başkalarının) yaklaşımlarını, neye taraftar, neye karşı oldukları ortaya çıksın diye, kendi görüşlerine uygun biçimde kaydettik. Sonra kendi açımızdan görünen gerçeği onlara açıklamak için onların beyanlarını samimi olarak değerlendirdik ve görüşlerine itimat ettik. Bu konuda bize şu arzumuz rehberlik etmiştir: İki grup da, onların açıkladıkları kanunları incelerken, herhangi bir grubu desteklemediğimizi veya gerçekleri sakladığımızı her türlü şüpheden uzak bir şekilde bilsin ve kalbi, bizim farklı görüşlerimize itiraz etmesin; zira bu kanunlar oldukları gibi bırakılırlarsa, şimdiye kadar pek çoğunu açıkladığımız karmaşa ve yanlıştan kurtulmak mümkün olmaz (Chron., 322).

** Köşeli parantez içi açıklamalar mütercime aittir.

İnatçı kişilerle tartışmanın elbette faydası yoktur (Chron., 68), zira onlar gerçeği görmeyi reddederler. Bununla birlikte eski halkların bize intikal eden tarihlerini ve geleneklerini dikkatlice toplamak (her ne kadar bu, bize, en iyi ihtimalle onların gelenek ve prensiplerinin *kalıntılarını* sunsa da), geleneklerini ve görüşlerini birbirleriyle karşılaştırmak, dinlerinin günümüzde geçerli değişik kabulleri hakkında değişik din ve mezheplerin yaşayan mensuplarına danışmak, bize gelen tüm rivayetleri mümkün olduğunca tashih etmek ve tarafgirlik ruhunun tüm izlerini kendimizden uzaklaştırmak suretiyle, başka dinlerle ilgili âdil ve tarafsız bir çalışma yapmak mümkündür (Chron., 4, 5).

Birûnî, temel güçlüklerin farkındadır; nitekim, bunun, takip edilmesi kolay bir yöntem olmadığını itiraf eder (Chron., 5). Terminoloji probleminin ortaya çıkardığı zorlukların (India, 17) ve açıklamalarını güçlü kanıtlarla desteklemesi gerektiğinin de farkındadır (Chron., 14):

“Bu nedenle, doğruluğunu gösteren yazılı bir kaynakla veya hâkim görüşe göre güvenilirlik şartlarına sahip bir rivayetle doğrulanmadıkça, benzer bir konudaki herhangi bir rivayeti kabul etmemek daha iyidir”.

Hiç kuşkusuz bazen kitabî delil getirmek mümkün olmaz. Bu noktada Harezmlilerin durumundan bahseder. (Harezmi) fetheden Kuteybe b. Müslim el-Bâhili, onların din adamları ve eğitimli insanlarını öldürmüş, kitaplarını yakmıştır. Bu nedenle, onlar, artık tamamen câhil kalmışlar; yalnızca hafızada tutulabilen bilgilere dayandıkları için, farklılaştıkları meseleleri tamamen unutmuşlar ve sadece genel mutabakat olan meseleleri akıllarında tutmuşlardır.

Birûnî, eksiksiz bir biçimde korunduklarında bile, metinleri inceleyen karşılaşılabilecek zorlukların da farkındadır. O, bulunabileceğini duyduğu yerlerden el yazmalarını temin etmek için hiçbir zahmet ve masraftan kaçınmadan sarf ettiği çabaları anlatır. Kendisine dil öğretebilecek ve inançlarını açıklayabilecek yerli bilim adamları bulmak için de benzer bir çaba sarf etmiştir (India, 12). Bununla birlikte, tercümeyle ilgili de sıkıntılar vardı ve bu nedenle Birûnî, doğru ve açık olmak, kullandığı tüm terimlerle ilgili yeterli açıklamayı yapmak için her türlü önlemi alarak Arapçaya çeviri noktasında takip ettiği yöntemini açıklama zahmetine girer (India, 13). İki önemli eserin, yaratılmış tüm varlıkların tanıtımı ve menşeiini anlatan bir eser olan *Samkhya* ile ruhun bedenin zincirlerinden kurtuluşunu anlatan bir eser niteliğindeki *Patanjali*'nin tam tercümesini nasıl yaptığını bize açıklar; zira bu iki eser, Hint düşüncesiyle ilgili çalışmada önem arz eden konuların çoğunu içermekteydi (India, 4).

el-Âsârü'l-Bâkıye'nin İngilizce tercümesindeki Giriş'te (Chron., IX-XIII) Sachau, Birûnî'nin özenli yöntemini, sahteliğe düşman oluşunu, hakikat aşkını, eleştirel zekasını, incelediği sistemlerin görüşlerini açıklarken gösterdiği büyük başarı derecesini takdir eder. Bununla birlikte, kitaplarında, ehl-i sünnete duyduğu saygı nedeniyle üslubunu sertleştirdiği; özellikle Araplara derin nefret beslediğini ve İran'a ait şeylere çok düşkün olduğunu açıkça gösteren pek çok bölümde, tarafsızlık konusundaki amacını tam olarak gerçekleştiremediği görülür.

B. Kuramsal Konular

İncelediği değişik dinlerin inanç ve uygulamalarıyla ilgili açıklamalarının yanı sıra, Birûnî, birtakım genel dinî meseleleri de ele almaktadır.

1. Putperestlik

Tanrılarla ilgili putlardan ve putlara yapılan günlük ibadetten etkilenmeyen hiçbir Hindistan araştırmacısı yoktur. Bu, Hinduizm'le sınırlı olmayan bir din meselesidir. Birûnî, putperestlik uygulamasının menşeyini, insan doğasının yapısında keşfedebileceğini düşünür. Soyut düşünce bazen sıradan bir insanın sınırlarını aşar. Herhangi bir yer veya zamanda soyut düşünceyle uğraşan seçilmiş insan sayısı oldukça azdır. Sıradan insanlar soyut düşüncelerden hiç hoşlanmaz ve duyulur şeyler dünyasıyla ilgilenmeyi tercih ederler. Bu nedenle, sadece Hindular arasında değil, aynı zamanda Maniheiztler, Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında da dinî liderler, sıradan insanları zihnen tatmin etmek için dinî konularla ilgili resimli simgeler kullanırlar. Birûnî, eğitimsiz Müslümanların bile, kendilerine Peygamber veya Kâbe resmi sunulduğunda, sanki gerçek bir şeyin önündeymiş gibi, sembolü değil, aslını görüyormuş gibi düşünerek, bu resmi görme hazzıyla, resmi öpmeye, okşamaya başlayacağına ve önünde toprağa kapanacağına inanır. Putların yapılmasına yol açan da işte buydu. İnsanlara, dinleriyle ilgili bazı kişi ve heykelleri kutsal saymaları öğretilmiş olmalıdır. Fakat insanlar, duyulara hitap eden bir tasvirini görmeden, bunları nasıl kutsal kabul edebilirler? Böyle bir heykel yapıldıktan bir müddet sonra insanlar heykelin aslını unutmuş ve bu heykeli, sanki aslıymış gibi, kutsamaya başlamışlardır (India, 53).

Birûnî, Tanrı'nın, hakikati açıklamak üzere insanlara peygamberler göndermesinden önce, bütün insanların putperest olduğunu iddia eden teorisyenlerin olduğunu bilmektedir (India, 54). Başka teorisyenler de, insanların başlangıçta gerçek dine sahip olduklarını, ancak daha sonra putperestlik yanlısına düştüklerini ve putperestliğin ne zaman başladığı konusunda teorileri olduğunu açıklamakta-

dırlar. Birûnî'nin ifadesine göre, Yahudiler, putperestliğin ilk kez İbrahim'in büyük büyük babası Sârûğ zamanında ortaya çıktığını iddia ederler. Burada, Birûnî'nin, Yahudi bir bilgi kaynağından aldığı bir rivayeti yeniden şekillendirdiği anlaşılmaktadır; zira bilinen Yahudi teorisi şöyledir: Toprak ve kili birlikte yoğurup heykel haline getirerek ilk putu yapan Enoş'tur. Enoş bu heykele üflediğinde, şeytan heykelin içine girmiş ve onu yürütmüştür (karş. Targum Yeruşalmi, Tekvin 4:26 ve bu cümleyle ilgili Rabbi yorumcular). Bununla birlikte, Yahudiler, Sârûğ'un, oğluna falcılık ve büyücülük sanatlarını öğreten bir putperest olduğunu kabul ederler (Jubilees, 11:1-10). Birûnî'nin anlattıklarına göre, Romalılar, putperestliği icat edenin, öldürdüğü kardeşinin heykelini yapan Romulus olduğunu düşünürler; Hindular ise, putperestliği, tanrı İndra'nın kendisine birkaç kez görünmesi nedeniyle kral Ambarişa'nın ya da ateşte ilâhî bir suret gören Nârada adlı bir Brahman'ın icat ettiğine ilişkin rivayetlere sahiptirler (India, 54-55). Bununla birlikte, putlar yalnızca eğitimi olmayan insanlar içindir ve Birûnî, eğitilmiş Hinduların, Tanrı'nın heykelinin asla yapılamayacağını bildiğini göstermek üzere Gita'dan alıntı yapar (India, 59).

Birûnî'nin bize anlattığına göre, putperest Araplar, kendilerine Tanrı katında şefaathçi olmaları için putlara tapıyorlardı (India, 59). Grekler ise, putları, kendileriyle İlk Neden arasında bir vasıta olarak görüyorlardı; zira ibadet esnasında İlk Neden'e hitap edilemezdi. Grekler de putun, ilk olarak yalnızca ölüleri anmak ve yaşayanlara teselli vermesi için yapılmış bir hatırlatıcı, bir anıt olduğu; ama daha sonra bu asıl unutulunca, putperestliğin saçma bir şey haline geldiği yönündeki teoriyi biliyorlardı (India, 59, 60). Birûnî'nin açıklamasına göre, Halife Muaviye de Sicilya'yı fethettiğinde gördüğü putlar hakkında bu düşünceyi benimsemişti.

2. Sünnet [Gelenek]

Bir Müslüman olarak, Birûnî, dinî geleneğin (sünnetin) bağlayıcı gücünü ve inananların hayatlarında uygulayabilecekleri bir model olarak önemini çok iyi biliyordu; fakat *Tahkik mâ li'l-Hind*'de (India, 275), değişik meselelerin neden dinî kurallar başlığı altında ele alındığını açıklamak üzere, Hintlilerin *Samhitâ*'sından bir bölümü tasvip ederek alıntılar. Normalde insanlar, muhtemelen kaynakları araştırır, temel kavramları analiz eder ve belki de bunları terk etmeye yönelirler; buna karşın, dinî buyruklar güvenle kabul edilir, ciddi biçimde araştırılmaz ve tartışılmaz. Birûnî'ye göre, sert ve verimsiz bir yerde doğan insanlar için de durum buna benzer. Onlar başka hiçbir şey bilmedikleri için, anavatanlarını sevip hürmet ederler ve buradan ayrılmak onlara zor gelir. Dolayısıyla, bazı şeylerin, dinin

kuralları veya dinî hukuk kapsamına girdiği yerlerde, bunlara bağıllık *Sünnet* [gelenek] haline gelir ve kaldırılması mümkün olmaz.

3. Kutsal Kitaplar

Sünnî İslâm teorisine göre Kur'ân nihaî vahiydir ve mutlak anlamda Tanrı Kelâmı olduğunu iddia edebilecek yegâne kitaptır. Bu nedenle, diğer dinlerin mensuplarının elinde bulunan kutsal metinlerin, Müslüman kelâmcılar için bir problem ortaya çıkarması kaçınılmazdı. Bunlar, Kur'ân'ın [Hz.] Muhammed'e vahyedilmesinden önce indirilen gerçek vahiy nüshaları mıydı, yoksa önceki kutsal kitapların nüshaları kılığında sokulmuş insan-yapımı koleksiyonlar mıydı? Sünnî bir "kutsal kitap doktrini" Müslümanlar arasında tedricen oluşmuştur. *El-Âsâru'l-Bâkıye*'nin Ramazan ile ilgili bölümünde (Chron., 332, 333) Bîrûnî, Müslüman âlimlerin ortaya koyduğu bu sünnî öğretinin bir kısmını, yani tüm kutsal kitapların Ramazan ayında vahyedildiğini (*Suhufun* İbrahim'e Ramazan'ın ilk günü, *Tevrat*'ın Musa'ya altısında, *Zebûr*'un Davud'a on ikisinde, *İncil*'in İsa'ya on sekizinde, *Furkân*'ın [Hz.] Muhammed'e yirmi dördünde vahyedildiğini) açıklayan kısmını iktibas etmektedir. Kur'ân'ın Ramazan ayında indirildiği gerçeği, bu kitabın kendi öğretisidir (Bakara, 2/185), ama hangi gün indirildiğine ilişkin herhangi bir ifade yoktur. Eğer Enfâl suresinde (8/41) bahsedilen *Furkân* Kur'ân anlamına geliyorsa, bu durumda o, iki ordunun karşılaştığı gün, yani muhtemelen Bedir Savaşı günü indirilmiştir. O halde, Enfâl, 8/41, Ramazan'ın on yedisine işaret ediyor olabilir. Kur'ân'da diğer Kutsal Kitapların ne zaman indirildiği hakkında herhangi bir ifade bulunmaz. Yahudiler, der Bîrûnî, Tevrat'ın, Sivan ayının altısında indirildiğini (bkz. *Targum Sheni (Ester)*, III/8) iddia etmektedirler; ancak Sivan'ın Ramazan'a tekabül edip etmediğini tespit etmek mümkün değildir. Bîrûnî, İncil hakkında mantıklı olarak bu kitabın belli bir günde vahyedildiği iddiasının, onu hiç okumayan veya onun yazılması ve düzenlenmesi hakkında hiçbir şey bilmeyen bir kimseye ait olabileceğini ifade eder. Davud'un Mezmurları ve İbrahim'in *Suhufunun* ne zaman vahyedildiğini de hiç kimse bilmemektedir ve herhangi bir kimsenin bunu öğrenmesi de mümkün değildir; dolayısıyla, bu meseledeki gerçeği yalnızca Tanrı bilir.

Bu ifadeden açıkça anlaşılıyor ki, Bîrûnî, Yahudi ve Hıristiyanların ellerindeki Eski ve Yeni Ahit nüshalarının, aslında bu topluluklara vahyedilen kitapların nüshaları olmadığı yönündeki popüler görüşü benimsememektedir. Bîrûnî'nin bu kitaplar hakkında bilgisi kurduğu kişisel bağlantılardan gelmektedir. Tevrat ve Peygamber Kitaplarının İbranice (*India*, 18), Yeni Ahit'in Süryanice yazıldığını bilmektedir. Muhtemeldir ki, o, Süryanice Eski Ahit'i de biliyordu. Bu kitapları okumuş ve onlardan alıntı yapmıştır. O, ayrıca, Hinduların,

Maniheiztlerin, Samirilerin, Sâbiilerin ve Zerdüştilerin de kutsal metinleri olduğunu, hatta bazı Hıristiyan mezheplerin kendilerine ait İncillere sahip bulduklarını bilmektedir (*Chron.* 207). Bîrûnî, kendi görüşünü açıkça söylememektedir; fakat onun pratikteki tutumu, bu kitapların, değişik inançların gerçek kutsal metinleri olduğunu, yani onların inanç ve dinî uygulamaları için gerçek kitabî delil olarak kullanılabileceğini kabul etmektedir.

4. Kozmolojiler

Bîrûnî, kendi anlayışlarına göre ilâhî vahiy içeren kutsal metinlere sahip bütün değişik toplulukların, varlıkların başlangıcına ilgi duyduklarını; evren ve insanın yaratılışıyla ilgili kendilerine ait hikâyelerinin ve evrenin ne kadar daha varlığını devam ettireceğine ilişkin kendi hesaplamalarının olduğunu görmüştür. Başka bir deyişle, bu toplulukların kendi kozmolojileri ve eskatolojileri vardı. Bîrûnî, bu yaratılış hikâyelerinin hepsine kuşku ile yaklaşır (*Chron.*, 13, 14, 112). Yaratılış çok uzun bir zaman önce gerçekleşmiştir ve bu (yaratılış) hikâyelerinin en eskisinde bile, (yaratılışla bu hikâye arasında) kopuk bir zaman dilimi vardır ve bu dönem hakkında bağlayıcı delillere değil, sadece akılda kalan bilgilerle nakledilen ve bu nakil sırasında her türlü tahrife maruz kalan hikâye ve rivayetlere sahiptirler. Dolayısıyla, yaratılış hikâyeleri tarihsel anlatımlar olarak kabul edilemez; onlar mitoloji dünyasına aittirler. Evrenin, varlığını ne kadar daha devam ettireceği konusunda da farklı düşünceler vardır. Zerdüştiler, evrenin 12 bin yıl, Budistler bir milyon yıl daha var olacağını düşünüyorlardı. Diğer topluluklar ise, döngüsel bir sürece inanıyorlardı: Bir döngü bitip bütün varlıklar yok olduğunda yeni bir dünya varlık sahnesine çıkar ve daha sonra bu yeni döngünün başlangıcında yeni bir yaratma olur (*Chron.*, 112). Bu durumda her yeni döngü, kendi Âdem ve Havva'sına sahip olacaktır ya da değişik ırk ve dillerden bahsetmek istediğimizde pek çok Âdem ve Havva ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda, Bîrûnî, Saîd b. Muhammed ez-Zühli'nin kitabına atıfla, İranlıların ilk insan çifti ve onların yeryüzündeki cenetiyle ilgili hikâyesini anlatır.

5. Şeytanlar

Harezmliler arasında cin ve kötü ruhların olumsuz etkilerini ve zararlarını uzaklaştırmak için belli zamanlarda uygulanan koku ve buhur ritüelleriyle ilgili açıklama, Bîrûnî'yi, bu tür kötü ruhların kaynağıyla ilgili teorilerden söz etmeye sevk etmiştir (*Chron.*, 237). Kur'ân, cinlerin varlığı ve onların insanlarla irtibatları konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmaz. Bîrûnî'nin açıklamasına göre, en meşhur filozoflar da onlara inanmışlardır. Aristoteles, onları "beşeri var-

lıklar” olarak adlandırır; hava ve ateşten oluşan varlıklar olarak tanımlar. Birûnî'nin açıklamalarına göre, Mısırlı bir Ya'kubi olan ve öğretisi Mısır fatihi Amr b. Âs tarafından da takdir edilen Yahya en-Nahvî (Barhebraeus, *Muhtasar*, 175, 176), bu varlıkları hata yapan ruhların temizlenmemiş olanları olarak tanımlamıştır; bunlar, bedenden ayrıldıktan sonra, yanlışları ve başarısızlıkları nedeniyle hakikati bulamayacakları ve aslı hallerine geri dönemeyecekleri için, şaşkın bir şekilde dolanıp dururlar. Birûnî, Mani'nin de, Maniheist kitaplarda detaylandırılan benzer düşüncelerini bilir; ama bu kitaplarda gördüğü ifadeler o kadar kapalıdır ki, onları izah etmeyi göze alamaz. Birûnî, Harezmlilerin yaptıkları gibi bazı önlemlerin, bu ruhlarla karşı etkili olmasını imkânsız görmez. Bazı kimselerin bu tür koruyucu önlemleri hor gördüğünü ve alay ettiğini bilmektedir; ama hor görmek bir delil olamaz. Buna karşın, Galen gibi, kötü ruhların olumsuz etkilerine karşı koruyucu önlem olarak kullanılan tılsım ve duaların etkisini görmüş olan bazı seçkin bilgiler, bu önlemlerin faydasını kabul etmektedirler. Birûnî de, özellikle gökbilimsel etkileri açısından, bu önlemlerin kullanılmasından yanadır.

6. Kible

Namaz kılan her Müslüman Mekke'deki Kâbe'ye yönelir. Bu, Karşılaştırmalı dinler tarihinde ilginç bir konuyu ortaya çıkarır: İbadet için bir yere yönelme. Müslümanlar için Kâbe kible, yani ibadet yönüdür. İslâm'ın ilk yıllarında kible Kudüs'tü. Birûnî, [Hz.] Muhammed'in ibadet yönünü aniden Kudüs'ten Mekke'ye çevirme tarihinden (Şaban ayının ortasında) ve bunun kendi toplumu içinde çok tartışma yarattığından bahsederken, ibadet yönü meselesini ele alma fırsatı bulur. Harrânîler, der Birûnî, ibadet ederken daima güneye yönelirler; zira onların kiblesi güney kutbudur. Buna karşın, Sâbiîler, kuzey kutbunu kible kabul ettikleri için kuzeye yönelirler. Birûnî'nin duyduğuna göre, Maniheistler de kuzey kutbuna yönelirler, çünkü onların inancında kuzey kutbu, evrenin en yüksek noktası ve gök kubbenin ortasıdır (Chron. 331). Hıristiyanlar ise, daima, güneşin doğuş yeri olan doğuya yönelir ve kiliselerini de bu şekilde yaparlar (Chron. 249). Bu noktada Birûnî, kendisi de tasvip ederek, Maniheist bir misyonerin kitabından alıntı yapar. Bu Maniheist misyoner, insanın başka bir yere değil de belli bir yöne dönmesinin önemli olduğunu düşündükleri için değişik din mensuplarını eleştirir. Maniheist misyoner, “Tanrı'ya samimi olarak ibadet eden bir kişinin, aslında, hiçbir kibleye ihtiyacı yoktur” şeklindeki yaygın düşünceye işaret ediyor görünmektedir.

7. Defin Âdetleri

Birûnî'nin irtibatlı olduğu bütün bölgelerde cenaze merasimleri en önemli şey kabul edilirdi. Nitekim en son kazılardan elde edilen sonuçlar genelleştirilirse, bu merasimlerin söz konusu bölgelerde her zaman en önemli şey olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle, Birûnî'nin, *Tahkik mâ li'l-Hind*'in 73. Bölüm'ünde ölüm ve ölümlerin gömülmesi meselesini ele alması şaşırtıcı değildir. Ona göre, en ilkel âdet, ölümlerin açıkta bırakılmasıydı; cesetler, unsurlarına ayrışması için bir yere bırakılırdı. Bir kanun adamı bu uygulamayı düzenleyerek, cesetlerin sadece *rüzgâr* ile temas edilecek şekilde açıkta bırakılması sınırlamasını getirmiştir. Böylece insanlar, cesetleri koymak üzere çatisı parmaklıklarla çevrili binalar inşa etmişlerdir. Bu binaların duvarları, rüzgârın kolayca içeri girip cesetleri yok edebileceği bir biçimde yapılmıştır. Birûnî, Zerdüştilerin *dakma*'larının [sessizlik kuleleleri] bu âdetin bir uyarlaması olduğunu düşünür. Bir sonraki aşama, cesetleri ateşe atmaktır. Böylece cesetler daha sıhhi bir biçimde yok edilecekti. Bu yöntemi Hindistan'a Nārâyana getirmiştir; ancak daha önce eski Slavlar ve Grekler de bu yöntemi uyguluyorlardı. Greklerin ilk dönemlerinde, *toprağın* yok edebilmesi için cesetler yakılırdı. Budistler, cesetlerini, *su* yok etsin diye nehirlere atarlardı. Hindular ise, cesetleri yakar ve küllerini akan suya serperlerdi.

8. Dinlerin Sembolleri

Birûnî'nin açıkça tespit ettiği gibi, genel din teorisi açısından küçük ama önemli bir husus da, bazı temel özelliklerin, genellikle, bir dinin işareti olarak kullanılmasıdır (*India*, 24). Birûnî'nin açıklamalarına göre, Müslümanlar için bu işaret, sık sık tekrar ettikleri *kelime-i şehadet*tir (Allah'tan başka ilâh yoktur ve [Hz.] Muhammed O'nun elçisidir). Hıristiyanlar için teslis, Yahudiler için Şabat'tır. Birûnî'nin teslis ve Şabat'ı işaret olarak kabul etmesi ilginçtir; zira Birûnî'nin, haklarında hayli bilgi sahibi olduğu Melkitler, Yakubiler ve Nasturiler arasındaki büyük görüş ayrılığının, Mesih'in Şahsı ile ilgili doktrini kendilerine özgü yorumlamalarından kaynaklandığı bilgisine sahip olduğunu kabul etmeliydik. Yine onun, Yahudi dinî işaretini de Dinî Hukuk'a bağlılıkları olarak göstermesini beklemeliydik. Onun burada Teslis kelimesi ile Mesih'in şahsının yüceltilmesini, Şabat kelimesi ile de Dinî Hukuk'a saygıyı ifade etmiş olması mümkündür. Belki daha yüksek bir olasılık, Birûnî'nin, bu hususta, Kur'ân'ın söz konusu dinlerle ilgili atıflarından etkilenmiş olmasıdır. Birûnî'ye göre, Hindûizm'in işareti tenasüh doktrinidir. Burada belki *karma* kelimesini kullanmalıydık.

C. Dinler

Birûnî'nin, eserlerinde anlattığı dinler hakkında verdiği bilgiler üzerine detaylı bir açıklama ve eleştiri, bu metnin sınırlarını aşar. Bu dinlerin çoğu hakkında, günümüzde, Birûnî'nin kendi döneminde sahip olduğundan çok daha iyi kaynaklara sahibiz. Dolayısıyla, pek çok meselede Birûnî'nin verdiği bilgileri tamamlayabilir ve düzeltebiliriz. Yine de, onun, kendi döneminde, bu dinlerle ilgili çalışmalara yaptığı katkıya kısaca işaret edebiliriz.

1. Hinduizm

Tahkik mâ li'l-Hind'in İngilizce tercümesine yazdığı Önsöz'de Sachau, Birûnî'nin Hint doktrinleri ve uygulamalarını açıklarken alıntı yaptığı kaynakları açıklar. İki nedenden dolayı, günümüzde bu alıntılarının tamamını basılı metinlerde bulup tespit etme imkânımız yoktur. İlk olarak, Sanskritçe bir metnin, söz gelimi *Gita* metninin, bugün bizim elimizde olan nüshası ile, kendi döneminde Birûnî'nin sahip olduğu nüshanın aynı olduğunu kesin olarak tespit edemeyiz. İkincisi, Birûnî'nin yazdığı eserin, sonraki nesillere aktarılması esnasında, ne kadar değiştiğini de tam olarak bilemeyiz. Aynı durum, bir ölçüde, Birûnî'nin Grek yazarlardan yaptığı iktibaslar için de doğrudur. Ayrıca bazı durumlarda, Birûnî'nin, iktibas ettiği eserin metnini görmeyip, kendisine söylenilenlere veya seleflerinin bu alanda yazdığı bir esere güvenmiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Onun Hintlilerin dini konusunda yaptığı açıklamanın bir özeti, A. V. W. Jackson'un 1907'de yayımlanan *History of India* adlı eserinin dokuzuncu cildinde bulunmaktadır (India, 154-199).

Birûnî, halkın dini ile eğitilmiş Brahmanların dini arasında büyük farklılığın olduğunu ve bu farklılığın temel dinî kavramlara kadar sirayet ettiğini bilmektedir (*India*, 13). Söz gelimi, eğitilmiş Hindu- lar, Baba ve Oğul farklılığı temeline dayalı her türlü antropomorfizm- den uzak dururken, popüler din böyle şeylerle doludur (*India*, 19) ve tanrıların aile ilişkilerine dair oldukça ilkel tasvirlerle müsamaha eder. Birûnî'ye göre, eğitilmişlerin dininde monizme doğru güçlü bir eğilim bulunurken, popüler din açıkça çoğulcu (pluralist) ve politeist- tir (*India*, 19). Halk yığınları tanrıların heykellerine büyük bir saygı gösterirler; onlar için bu heykeller, kendilerine putperestliğe ait ibadetlerin yapılmasını kabul eden putlardır. Buna karşın, eğitilmişler, Tanrı'ya heykelsiz ibadet etme anlamına gelen *sâra*'yı uygularlar (*India*, 54). Câhil insanlar, cennetin zevklerinin ve cehennemin acılarının bedensel olacağına inanırlarken, eğitilmişler bunların sadece ruhu etkileyeceğini bilirler (*India*, 31). İki grup arasındaki mesafe o kadar büyüktür ki, bir uyum olabilmesi için eğitilmiş insanlar, halkın doğru olduğuna inandığı inançlara taviz vermek zorunda kalmaktadırlar (*India*, 225, 226).

Birûnî'ye göre, Brahmanların öğretisi Hindistan'ın gerçek öğretisini yansıtmaktadır; bu nedenle, o, açıklamalarını, Brahmanların inandıkları ve düşündükleri hakkında tespit edebildiği bilgilere dayandırmaktadır (India, 19). Bununla birlikte, o, Brahmanları, Müslümanların tamamen aksine, teolojik tartışmalara çok eğilimli bulmamaktadır (India, 10). Ayrıca onlar, araştırmacılara, ne kadar hevesli ve samimi olsalar da, yardımcı olmamaktadırlar. Birûnî'nin tespitine göre, diğer halklar üzerindeki üstünlüklerine o kadar inanmışlardır ki, onlarla evlenmedikleri, yiyip içmek üzere oturmadıkları gibi, onları kirli kabul etmekte ve onlarla irtibat kurduklarında kendilerinin de kirleneceğine inanmaktadırlar (India, 10). O kadar gururludurlar ki, bilmediklerini asla itiraf etmezler ve herhangi bir durumda "Bilmiyorum" demek istemezler (India, 84). Tabiatlarındaki aksilik nedeniyle, Müslümanların gözünde onlar işlerini daima yanlış ve ters bir şekilde yapmaktadırlar (India, 90). Birûnî, yine de, onların kitaplarını elde etmiştir ve eğitilmiş insanlar arasında bazı görüş farklılıkları olduğunu bilmesine rağmen, onların sistemleri konusunda öğrendiklerini açıklamayı göze alabileceğini düşünmüştür.

a) Tanrı

Onlara göre Tanrı mutlak ve birdir. Yegâne gerçek varlık odur ve bu nedenle O diğer bütün varlıkların, yani onun sayesinde varlık sahnesine çıkan her şeyin kaynağıdır. Başkasına muhtaç değildir, lütufkârdır, almadan veren sadece O'dur. Başlangıcı ve sonu yoktur, nihai amaçtır, benzerliklerin veya farklılıkların ötesinde bir yüceliğe sahiptir ve bu nedenle düşünce ile algılanamaz (India, 13-15, 38). Hindular, her şeyin Tanrısal bir özellik taşıdığına inandıkları için monisttirler; söz gelimi, *Gita*'da, Vişnu'nun, kendisini toprak, su, rüzgâr ve ateşe dönüştürdüğü söylenir [India, 19]. Birûnî, bu cümle ile *De Causis Rerum of Apollonius*'daki bir cümleyi karşılaştırır. Bu son kitapta o, her şeyde tanrısallık olması nedeniyle yaratılıştaki bir birlik olduğu düşüncesine rastlar ve Pers dilinde Tanrı için kullanılan *Hüdâ* kelimesinin de bu anlama gelebileceğini ifade eder. Birûnî, Tanrı'nın evrensel neden olması düşüncesi (India, 14) ile Greklerin ve Sufi mistiklerin İlk Neden hakkındaki öğretilerini karşılaştırır (India, 15-16).

Oldukça ilginçtir ki, onun bilgisi genel olarak Vişnuizm hakkındadır. Vişnu (=Nārāyana) ezeli ve ebedidir (India, 105), bununla birlikte değişik zamanlarda değişik adlarla onun bu dünyada görüldüğü söylenir (India, 198, 199). Onun bu görünüşlerini betimlemek için Tanrı'nın heykellerini yaparlar; her ne kadar *Gita* Tanrı'nın bu putlarla karıştırılmaması gerektiğini açıkça ifade etse de, putlar avam için değerlidir ve kitleleri kendilerine bağlı halde tutma niyetindeki rahipler, bir yandan putlara saygı gösterilmesini teşvik eder-

ken, bir yandan da bununla ilgili olan her türlü hile ve sahtekârlıklara başvururlar (India, 59). Birûnî, Verâhamihira'nın *Samhitâ*'sından putların yapımını anlatan bir alıntı yapar (India, 56-58) ve bu putlara hizmet etmeğe adanmış hizmetkâr ve rahiplerden söz eder (India, 58-59). Bildiği meşhur putlardan da kısaca bahseder (India, 56, 252).

b) Melekler ve Ruhlar

Oldukça belirsiz ve görünmeyen bir tür maddede yaşayan Melekler hiyerarşide tanrılardan daha aşağı, fakat insanlardan daha üstün bir yerdedir. Yiyip içerler, evlenirler, yaşayıp ölürlere; fakat doğaları gereği insanların yapamayacağı pek çok şeyi yapabilirler. Değişik türleri vardır. *Deva*'lar (melekler): Kuzey, gökteki mekânlar ve Meru Dağı onlara aittir (India, 44, 118, 121). İbadete eğilimlidirler ve ilâhî buyruklara asla karşı gelmezler (India, 147). Ayrıca insanların ataları olan *Pitara*'lar ve *Rişi*'ler vardır. *Yaksha* (koruyucu ruhlar), *Rākshasa*, güneyde yaşayan başka şeytanlar, *Nāga* (yılan şeklindeki ruhlar), büyü yapan cinler ve daha alt seviyede başka şeytanlar da vardır (India, 44). Melekler evrenin yaratılması sürecine katılmışlardır (India, 164); Birûnî bu yaratma sürecini, Platon'un, babalarının emriyle yaratma işini gerçekleştiren *θεοι* [tanrılar] ile ilgili öğretisiyle karşılaştırır. İnsanlar, meditasyonlarına konu etmek suretiyle, bu varlıklarla birtakım ilişkiler kurabilirler (India, 37).

c) Kozmoloji

Evren yoktan yaratılmamıştır. Başlangıçta bazılarının "karanlık", bazılarının "zaman" ve bazı kimselerin de "doğa" diye adlandırdıkları hareket ettirilen bir madde vardı (India, 164). Daha sonra su, dalgalanıp köpürerek her yeri doldurdu ve nihayet ana Yumurta'ya geldi; bu yumurta, kırıldığında, yarısıyla yedi göğü, diğer yarısıyla da yedi yeri oluşturdu (India, 109). Birûnî bu aslî suyu, "Allah'ın arşı suyun üzerindeydi" (Hüd, 11/7) şeklindeki Kur'ân cümlesiyle, yumurta teorisini ise Grek düşüncesindeki benzerleriyle karşılaştırır. Yeri su, suyu ateş, ateşi rüzgâr, rüzgârı gök, göğü de onun Rabbi yerinde tutar (India, 112-114). En aşağıdaki yerin altında binlerce başı olan büyük ve kıvrılmış halde bir yılan bulunur (India, 118). Yer katmanlarının tam ortasında, yani kuzey kutup yıldızının tam altında, dünyadaki dağ sistemlerinin düğümü niteliğindeki Dünya Dağı, Meru Dağı vardır (India, 121 vd.). Birûnî'nin de farkında olduğu gibi, Meru Dağı Budistlerce de bilinmektedir. Birûnî, bu dağla ilgili efsaneleri, Müslümanların Kaf dağıyla ilgili efsaneleriyle ve Zerdüştilerin Ârdiyâ efsaneleriyle karşılaştırır (India, 124, 125). Nehirler bu dağ düğümünden aşağı akarlar; bunların en kutsalı önceleri yatağı Sa-

manyolu olan ve cennette akan, fakat (daha sonra) yere indirilen Ganj nehridir (India, 133).

Yerin üzerinde yedi gök, yedi kubbe gibi yayılmıştır. Güneş, ay, gezegenler ve yıldızlar bunların arasında yerleşmiştir. Bu cisimlerin hareketlerine duyulan merak, Hindular arasında astronomi çalışmalarının ortaya çıkmasına ve astrolojinin büyük bir saygınlık kazanmasına yol açmıştır (India, 73, 74). Yıldızlar arasında, yıldız olmayan ama ışık yayan cisimler vardır; onlar kendilerine ebedi bir ödül verilmiş ve göklerde kristal tahtlara yerleştirilmiş iyi insanlardır (India, 232). Bazı yıldızların yükselişi sırasında dinî kurbanlar sunulur (India, 247) ve güneş tutulması esnasında da bazı seremoniler yapılır (India, 255). Evrenin bileşenleri beştir: (1) *puruşa* (ruh), (2) *avyakta* (biçimsiz madde), (3) *uyakta* (biçimlendirilmiş madde), (4) *ahankāra* (tabiat), (5) *mahābhūta* (beş unsur, yani gök, rüzgâr, ateş, su ve yer) (India, 19, 20). Yaratılmış olan evren, elbette, büyük bir yangınla son bulacaktır (India, 165).

d) İnsan

Birüni'nin Hint insan düşüncesiyle ilgili açıklamalarını, ondan geniş alıntılar yapmadan vermek zor görünmektedir. Kısaca ifade edilecek olursa, insan *puruşa*, yani ruhtur ve bu nedenle de Tanrı'ya aittir, ama maddeyle de ilişkilidir. Onu maddeye bağlayan cehaletidir; dolayısıyla, maddeden kurtuluşu bilgi sayesinde olacaktır (India, 19-22, 33, 34). Bu düşünce, Sokrates'in ruhun kurtuluşunun bilgiyle olacağı yönündeki öğretisiyle karşılaştırma yapmaya davetiye çıkarmaktadır (India, 35). Bununla birlikte, insan, hayatı boyunca ancak çok az şey öğrenir; bu nedenle daha çok şey öğrenebilmesi için yeniden doğarak dünyaya gelir. Bu, Hinduların meşhur ruh göçü doktrindir (India, 22-29). Kurtuluşun amacı ruhun Tanrı'yla birleşmesidir (India, 39, 40); ama bu kurtuluş/*mokşa* (India, 34) ancak bir dizi reenkarnasyondan sonra gerçekleşebilir. Elbette, insan, tek bir enkarnasyonla herhangi bir bilgi edinemez, bilakis cehalete daha da bulaşmış olur. Dolayısıyla, reenkarnasyonu yöneten ahlâkî bir amaç vardır: Her yeni enkarnasyon bir önceki yaşamın faziletine ve başarısına bağlıdır; karşılık ise davranışa göre değil, niyete göre belirlenir (India, 31). Ruh göçü sürecinde dört dünya vardır: *Madhyaloka* diye adlandırılan normal dünyamız, *svarloka* diye adlandırılan üst dünya, yani cennet, *nāgaloka* adıyla alt dünya, yani cehennem (reenkarnasyona hazır olmadan önce bir süreliğine cennette iyi davranışlar için ödül alınır, cehennemde ise kötü davranışlar için ceza çekilir) ve *tiryagloka*, yani hayvan ve bitkilerin irrasyonel dünyası; cennete çıkmaya layık olamayan, ama cehenneme gidecek kadar kötü olmayan ruhların yeridir burası. Değişik kötülük türlerine kefarete olacak şekilde tasvir edilmiş çok sayıda değişik cehennem vardır (India, 29,

30). Pişmanlık ve kefaretle bu cehennemlerden kurtulmak mümkündür (India, 32). Kötülükten uzak durmak bilgiyi arttırmanın kesin bir yolu olduğu için, erdemli davranış biçimi de kurtuluşun anayoludur (India, 35-37).

Bu konu, Birûnî'ye, Grekler ve sufilerin benimsedikleri benzer düşünceleri hatırlatmış ve o da bu görüşleri açıklamıştır (India, 28, 29, 32, 37, 40-43). Birûnî ayrıca daha önceki Müslüman yazarların bu konuyla ilgili görüşlerini de zikretmektedir. Birûnî'nin Vyāsa'dan yaptığı şu alıntıyı da burada not etmek ilginç olacaktır: Eğer insanlar unsurları yeterince öğrenirlerse, hangi dine mensup olduklarının bir anlamı olmayacaktır; zira kurtuluş konusundaki nihaî sonuç her halükarda aynı olacaktır (India, 22).

e) Kutsal Kitap

Tanrı, mokşa'ya giden yolu bulabilmesi için insanı yalnız bırakmamış; Kutsal Kitap aracılığıyla ona hakikati vahyetmiştir. Birûnî, tıpkı Kur'an gibi, *Veda*'nın da "gönderilmiş" olduğunu düşünür (India, 14). O, Hinduların yüce kutsal kitabıdır. Vezinli bir yapıya sahiptir; önceleri yazılmamış; nağmeli bir şekilde okunmuş ve dolayısıyla sözlü olarak sonraki nesillere aktarılmıştır. Bu nakil sürecinde bazı bölümleri kaybolmuştur (India, 60-62). Şimdiki durumda ilâhî niteliğe sahip ve eşsiz dört Veda bulunmaktadır. Vedalar, günlük yaşamla, yapımları ve yapmamaları gereken şeylerle ve ibadetleri esnasında riayet edecekleri kurallarla ilgili prensipleri içermesine rağmen, Vedalar'ı okuyan Brahmanlar, Birûnî'nin tespitine göre, bu kitapların büyük bir bölümünü anlamazlar. Hinduların Birûnî'ye söylediklerine göre, Vedalar, Kşatriyalar'a okunabilir; ama onlar Vedaları öğretemezler. Vaisyalar ve Sudralar ise Vedaları dinleyemezler (India, 60). Döngüsel süreç teorisini benimseyenler, Vedanın her döngünün başlangıcında yenilendiğinden söz ederler (India, 73, 190, 197). *Purānalar* Rişiler tarafından yazıldığı için beşeri bir kökene sahiptir (India, 63). Yirmi *Smṛiti* kitabı, Vedalar'dan türetilmiştir. Bunların dışında, mistik uygulamalar, teosofi, hukuk, astronomi, kehanet vb. için kurallar içeren başka kitapları da vardır. Bunlar arasında *Mahābhārata* özel bir yere sahiptir. Hindular bu kitaba büyük saygı gösterirler ve onun, diğer dinî kitaplardaki her şeyin bir özetini içerdiğini düşünürler (India, 64, 65). Birûnî, OM sözcüğüyle ilgili mistik doktrini bilmekte ve bunu, YHVH (Tetragrammaton) mistisizmi ile karşılaştırmaktadır.

f) Toplum

Onun dünyasında insan, ister istemez toplumda organize olur. Hint toplumu kesin bir şekilde katmanlara ayrılmıştır. Devlet ve Ma-

bet, insan topluluğunun daha iyi gelişmesi için ayrılmaz şekilde birleşmiştir. Başka ülkelerde olduğu gibi, düzen içinde tutulması için, toplumun refahı için yapılması gereken değişik zorunlu işlere göre, toplum gruplar halinde tertip edilmiştir. Müslümanlar, dindarlık dışında herkesin Allah katında eşit olduğunu kabul ederken, Hindu- lar toplumu azalan önem sırasına göre kastlara bölmüşlerdir: Brah- manlar, Kşatriyalar, Vaisyalar, Sudralar ve hiçbir kasta dâhil olma- yanlar. Onlara göre bu kastlar ilâhî olarak takdir edilmiştir ve her- hangi bir kimsenin, kendi kastından ayrılmak istemesi günahtır (In- dia, 48-50).

Grekler gibi, onlar da toplum içindeki hayatlarını düzenleyen kuralların, Rişiler'den kendilerine geldiğini ve bu nedenle salt beşerî kurallardan daha fazlasını ifade ettiğini düşünürler (India, 51, 52). Kurallarla en çok kuşatılan, Brahman'ın yaşamıdır; çünkü o toplu- mun en önemli üyesidir. Diğer kastlara da verilen görevler olmasına karşın (India, 270, 271), Brahman'ın tüm yaşamı, yedi yaşından ölümüne kadar, tamamen belirlenmiştir (India, 267-270). Brahman bu sistemde din adamıdır ve onun yaşamındaki her eylemin, toplu- luğun esenliği için dinî bir önemi vardır.

g) Kült

Brahmanlar, hem genel hem de özel dinî merasimleri idare eden din görevlileridir (India, 268). İbadetleri; şükür, ta'zim, tapınma ve kıble olarak güneşe yönelmekten ibarettir (India, 269). Vedalar döneminden beri hem genel hem de özel olarak (düğünler gibi) kur- ban uygulamaları yapılmaktadır (India, 271 vd.). Yeme-içme ile ilgili kuralları çok katıdır (India, 270, 276, 277) ve belirli dönemlerde tu- tulan oruçları vardır (India, 284, 285). Birûnî'nin gördüğü dinî yortu- ları ve bayramları genellikle kadınlar ve çocuklar kutlar (India, 287 vd.); buna karşın, zorunlu olmamasına rağmen, özellikle Benares gibi kutsal sulara ve bazı mabetlere (India, 274, 275) yapılan hac oldukça ilgi görür (India, 273). Ateşe çiçek takdim etme ibadetleri de vardır (India, 268). Birûnî'nin gördüğü kadarıyla sadaka, dinî bir görev olarak zorunludur (India, 276). O ayrıca, evlilik bağının kutsal- lığına ve dokunulmazlığına, dulların yakılması geleneğine (India, 278) ilişkin görüşlerden ve kendilerine özgü cenaze usullerinden (India, 282 vd.) bahsetmektedir. Birûnî'nin, Hint ve Hıristiyan etiği arasında bir karşılaştırma yapması da oldukça ilginçtir (India, 280).

2. Budizm

Birûnî'nin, Budizm hakkında çok az bilgi verme durumunda kalması şaşırtıcıdır. O, Buda ismini bilir; ama Budistleri genellikle Şemeniyye (Shamaniyya) (India, 10) şeklinde isimlendirir ve bu,

Grekeçe Σαρμυναί, Σαρμάνεδ, Σαρμάναιοι ve Sanskritçe *śramana* veya Pali dilindeki *samana*'yı ifade eden Latince *Samanei* isimlerini anımsatır. Birûnî'nin ifadesine göre, Zerdüş'ten önceki dönemde bütün Horasan, İran, Irak ve Musul Budist'ti (India, 10); fakat Birûnî'nin döneminde Budizm, Hindistan ve Çin'in bazı bölgelerinde ve Türk kabileler arasında yaygındı (Chron. 206). Onun bizzat gidip gördüğü yerlerin çoğunda Budizm'in artık yaşamadığı varsayılabilir; bu nedenle, onun Budizm'le ilgili bilgileri genellikle ikinci eldir. Birûnî, Budistlerin Brahmanlardan nefret ettiğini bilmektedir (India, 10). Onlar putperesttirler ve onların yaptığı pek çok put hâlâ görülebilir (Chron., 206). Hindular gibi, onlar da ruh göçüne (Chron., 206) ve dünyamızın büyük bir yangınla son bulacağına (India, 166) inanırlar. Buna karşın dünyanın ne kadar süre daha devam edeceği konusunda aralarında farklılıklar vardır; bazıları bir milyon yıl süreceğini, bazıları ise ebediyen devam edeceğini söyler (Chron., 206). Birûnî, Buda'nın Hindistan'a bir peygamber olarak gönderildiğini bilmektedir (Chron., 207); ayrıca *buda*, *dharm*a ve *sangha* hakkında da bilgi sahibidir (India, 20). Buna karşın Budizm'i tam olarak anlayabilmiş değildir ve ölümlerine suya atılarak yok edilmesi emrini verenin Buda olduğunu düşünür (India, 284). Buda'yı iki kez *Buddhodana* şeklinde isimlendirmesi metin bozukluğundan kaynaklanmış olabilir. Öyle görünüyor ki, Birûnî, Budistlerin kutsal kitaplarının olduğunu biliyordu; zira "Bilinmeyen bilgisi" üzerine Buda'nın yazdığı bir kitaptan bahsetmektedir (India, 75); ama bizim bildiğimiz (Budist) kutsal kitaplarını hiç görmemiştir. Dilbilgisi ve astronomi üzerine yazılmış iki eser dışında, Hint kitapları arasında atıfta bulunduğu hiçbir Budist metin yoktur (India, 65, 75). Budist mezheplerinden yalnızca "kırmızı giyenler"i zikreder; bunun, bütün Budistleri kapsayan bir kelime olduğunu düşünmüş olmalıdır (India, 65, 75).

3. Zerdüştilik

Sachau, Birûnî döneminde Pers ülkesinin taşra kesimlerinde halkın büyük çoğunluğunun hâlâ Zerdüş'tin mensup olduğunu düşünürken muhtemelen haklıdır. Büyük şehirlerde de onların büyük cemaatleri vardı; zira şimdi biliyoruz ki, İslâm dininin halk arasındaki yayılışı, bu bölge İslâm hâkimiyeti altında olmasına rağmen, yavaş olmuştur. Dolayısıyla, Birûnî'nin Zerdüş'tinine tabi insanları bulması ve onlardan inançları ve uygulamaları hakkında gerekli detayları öğrenmesi bir sorun olmamıştır. Hatta yazılı kaynaklar bile kullanmış olabilir; çünkü onların yazılı eserleri, bize ulaşımdan çok daha fazla bir şekilde onun zamanında mevcuttu.

Birûnî'nin "İran topraklarında Zerdüştilik Budizm'in yerini almıştır" (India, 10) şeklindeki şaşırtıcı düşüncesine daha önce dikkat çekmiştik. O, her ne kadar saf bir formu kendi döneminde bulunma-

sa da, Zerdüş'ten önce bir Mecusilik dininin olduğunu biliyordu (Chron., 318). Bîrûnî'nin açıklamalarına göre, ilk İran dini Zerdüş'ten önceki dönemde güneşe, aya, göksel cisimlere ve aslı unsurlara ibadetti (Chron., 204). Bîrûnî, Zerdüş'tün bir peygamber olarak Azerbeycan'da ortaya çıkışına, Bactria'da dinini açıklamasına, Kral Gustasp'ın kendisine inanmasından sonra dinini yaymasına ve Çin sınırlarından Yunan İmparatorluğu sınırlarına kadar ateşgedeler yaptırdığına ilişkin meşhur rivayeti aktarır (India, 10). Bîrûnî, Zerdüş'tiliğin ne kadar süre sonra devlet dini haline geldiğini (India, 11); kendi döneminde Zerdüş'ti cemaatlerin bulunduğu Soğd ve Hindistan'a Zerdüş'tiliğin ne zaman girdiğini bilmektedir (India, 11).

Daha önce işaret ettiğimiz başka halkların bir Dünya Dağı (India, 125) ve ölülerini sessizlik kulelerine bırakmaları (India, 283) hakkındaki düşüncelerini Zerdüş'tiler de paylaşmaktadır. Varlıkların başlangıcına ilişkin kendilerine özgü öğretileri vardır; Bîrûnî, Ehri-men ile garip bir varlık olan ve Tanrı'nın terinden meydana gelen Gayomars arasındaki mücadeleye ilişkin duyduğu iki rivayeti aktarır. Bu mücadelenin sonunda ilk insan çifti meydana gelir (Chron., 99, 100). Bîrûnî ayrıca Feridun'un büyük şeytan Dahhâk'ı yakalayıp bağlaması hikayesini anlatır (Chron., 223). Önemli bir nüfuza sahip olan din görevlileri, Mobadlar ve Herbadlar'dı (Chron., 100). Bîrûnî, Zerdüş'tilerin oruç tutmadıkları (Chron., 230) ve Yahudilerdeki "kayınla evlenme"ye* benzer bir evlilik âdetlerinin olduğu (India, 53) dışında, onların dinî âdetleri hakkında çok az şey söyler. Kutsal kitapları, sıra dışı ve fısıltılı bir şekilde okunan Avesta'dır (Chron., 129). Büyük İskender onların dinî kanunlarının büyük bir bölümünü ve âbidelerinin çoğunu ortadan kaldırmıştır (Chron., 129). Bîrûnî, onların bayram takvimi hakkında uzun anlatımlar verir ve burada o, onların dinleriyle ilgili çeşitli bilgileri derlemiştir (Chron., 215-233). Bizi daha çok ilgilendiren ise, Zerdüş'ti coğrafyada ortaya çıkan ilginç heretik hareketlerle ilgili verdiği bilgilerdir. İsa zamanına kadar herhangi bir bölünme olmadığını söyleyen (Chron., 207) Bîrûnî, daha sonra ortaya çıkan bölünmeler hakkında bize bilgi sunmaz; fakat Mazdek, Bahafirid ve İbn Ebî Zekeriyya'nın öğretileri hakkında pek çok ayrıntı vermektedir (Chron., 209-214).

4. Maniheizm

Bîrûnî'nin Maniheizm'le ilgili anlattıklarındaki ilginç yön, Mani'nin öğrencilerinin yazdığı Maniheist kutsal metinlerinin ve kitaplarının onun döneminde hâlâ mevcut olması ve Bîrûnî'nin bu kitaplardan alıntı yapmasıdır. Onun döneminde pek çok dağınık Maniheist topluluk vardı ve Bîrûnî onlarla kişisel bağlantılar kurmuştur

* Yahudilerde kocası ölen kadının, kocasının kardeşi ile evlenmesi âdeti (çev.)

(Chron., 209). Bu din hakkında yazmış başka insanların eserlerini de bilmektedir. İrânşehri'nin Maniheizm hakkında verdiği bilgileri çok takdir etmektedir (India, 4). Şu da ilginçtir ki, o Mani'yi, Marcion ve İbn Daysan (Bardaisan) ile birlikte Hıristiyan dairesine yerleştirmiştir (Chron., 207). Bu, Süryani yazarlar arasında hemen her zaman karşılaşılan bir gelenektir. *Tahkik mâ li'l-Hind*'de Birûnî, onların Hıristiyanlarla yakın ilişkilerine vurgu yapmaktadır (India, 19). Mani'yi Fâdarûn'un öğrencisi olarak adlandırır (Chron., 207). Fâdarûn ismi, oldukça muhtemeldir ki, Marcion'un hocasının meşhur bir adı olan *Κερδων*'un bozulmuş bir halidir. Bununla birlikte Mani Hıristiyan değil; Mecûsilerin, düalistlerin ve Hıristiyanların doktrinlerini öğrenen, kendini bir peygamber olarak gösteren ve Buda'nın Hindistan'a, Zerdüş'tün İran'a, İsa'nın Batı'ya gönderilmesi gibi, o çağda kendi nesline benzer bir görevle gönderildiğini iddia eden sentezci bir kişiydi (Chron., 207). Ruh göçü fikrini (India, 27) ve med-cezirle ilgili açıklamasını (India, 253) Hindulardan almıştır. Hıristiyanlardan, kendisinin de bir İncili olması gerektiği düşüncesini almıştır (Chron., 23). Döngüsel süreçler hakkındaki öğretisi ise Budist veya Hindu menşelidir (India, 191) ve hiç şüphesiz yemek için canlıları öldürmeyi yasaklaması da yine aynı kaynaktan gelmektedir (India, 276). "Cennette bizim dünyadaki algılayışımız gibi erkeklik ve dişilik yoktur." şeklindeki düşüncesi Yahudi-Hıristiyan geleneğinden gelmektedir (India, 19). Kendisini faraklit olarak görmesi de yine Hıristiyan kökenlidir (Chron., 208).

Birûnî, Mani'nin kitaplarından şunları bilmektedir: I. Şapur için Farsça yazılmış olan *Şâpûrgân* (bu kitaptan iki kez alıntı yapılmaktadır Chron., 118, 207), Mani'nin *İncili* (Hıristiyanların İncili'nden farklıdır ve alfabenin 22 harfi ile yazılmıştır; Chron., 207, 208), *Kenzu'l-İhyâ* (Chron., 208; bu kitaptan bir kez alıntı yapar, India, 19), *Sifru'l-Cebâbire*, *Sifru'l-Esfâr* ve birçok risalenin yanı sıra *Sifru'l-Esrâr* (bu kitaptan da alıntı yapar, India, 27). Bu, onun Maniheizm kutsal kitaplarını oldukça iyi bildiğini göstermektedir. *Şâpûrgân*'dan Mani'nin vaaza başlamasını anlatan rivayeti almış (Chron., 118, 207) ve bu kitabın yüksek güvenilirliği nedeniyle takvim hesaplamalarının birinde onu kaynak olarak kullanmıştır (Chron., 121). Onların günlük yaşamlarında rehber olması için Kanun olarak kullandığı kitap da budur (Chron., 118). Augustine gibi Birûnî de Maniheizm'in kendi kitaplarında ve ibadet mekanlarında resim kullanmalarından etkilenmiştir (India, 53), Maniheizm davetçilerinin Mani'nin biyografisini insanlara güzel ve çekici bir elbise içinde sunduklarını anlatırken, muhtemelen onların kitaplarına bir atıfta bulunmaktadır (India, 132). Maniheizm bir misyonerin kitabı olan ve kıble ihtiyacını reddeden *Evlilik Kitabı*'nı (Chron., 331) da Birûnî bilmekte ve ondan alıntı yapmaktadır.

Birûni'nin, Mani'nin hayatı ve ölümüyle ilgili anlatımı Hıristiyan ve İslâmî kitaplardan bildiğimiz olağan bir geleneği takip eder (Chron., 208); dolayısıyla Birûni, hiç şüphesiz, kendi döneminde genel kabul görmüş bir anlatımı yenilemektedir. Birûni Maniheist topluluğun Seçkin Zâhitler (Sıddıklar/Ebrâr) ve Semmaûnlar (Tâbiler) şeklinde ikiye ayrıldığını bilmekte (Chron., 207, 208) ve Seçkin Zâhitlerin uyguladıkları özel züht hayatını açıklamaktadır. Bu grubun dinî önderleri inancın propagandasından mesuldür. Semmâûnlar'ın asıl görevi ise Seçkin Zâhitlere yardımcı olmaktır (aynı yer). Mani'nin öğretisiyle ilgili olarak Birûni, özellikle onun dūalizminden (Chron., 207; India, 59, 132), İlk İnsan doktrininden (Chron., 207) *ahimsa*'dan (Chron., 207) ve her maddede ruhun bulunmasından (India, 23) bahseder. Birûni, Mani'nin, güneşe ve aya taptıkları yönündeki iddiayı reddetmesini (India, 284) ve onun, hakikat bilgisine ulaşamamış ruhların durumuyla ilgili görüşünü (Birûni, bu görüşün kapalı bir şekilde açıklandığını düşünür) (Chron., 237) aktarır. Birûni'nin döneminde kimi Maniheistler her türlü mucize ve harikayı Mani'ye atfederken, kimileri de onun mucize gösteren bir kişi olduğuna karşı çıkmışlardır (Chron., 209).

Semerkant dışında, İslâm coğrafyasındaki Maniheist topluluklar dağınık haldeydi; fakat Birûni doğu Türklerinin çoğunun kendi döneminde Maniheist olduğunu, Çin ve Tibet'te sayıca büyük topluluklarının bulunduğunu, Hindistan'da ise çok az sayıda olduklarını söylemektedir (Chron., 209). Birûni, Müslüman toplumun onların dinî propagandasından zarar gördüğünden kesinlikle haberdardır; o özellikle İbn Mukaffa'nın eserinden (India, 76), Ma'n b. Zâide ve amcası Abdülkerim b. Ebi'l-'Avcâ'dan (Chron., 67, 68; India, 132) ve onların zındık takipçilerinden bahseder ve bu kişilerin Mani'nin doktrinlerini vaaz ettiklerini ve bunun gerçek İslâm olduğunu savduklarını açıklar. Bu kesinlikle, Çin'de gerçek Budizm'in kendilerinin doktrini olduğunu söyleyen Maniheistler hakkında Çinli yazarlarda ve yine Maniheistlerin Batı'da kendilerinin özel bir mesaja sahip gerçek Hıristiyanlar olduğunu ortaya koyma çalıştıkları yönünde Augustine'in dile getirdiği şikâyetinde gördüğümüz durumun bir benzeridir.

5. Eski Yunan Dini

Birûni'nin Eski Yunan Dini ile ilgili bilgisinin kitaplardan, genellikle de ikinci el kitaplardan alındığı çok aşikârdır. O, Yedi Bilge'yi, Platon, Sokrates (India, 12, 21, 28, 32, 51, 59, 282), Homer (India, 21; Chron., 86), Aristoteles (Chron., 182, 223, 237; India, 60), Aratos (India, 47), Ptolemy (Chron., 29), Proclus (India, 28), Galen (India, 59; Chron., 237, 243, 297), Hippokrates (Chron., 266 vb), Eudoxus, Dositheus (Chron., 244) ve diğerlerini bilmektedir; büyük

çoğunluğu itibariyle bunlar İslâm dünyasında genellikle daha çok bilinen kişilerdi. Bir kural olarak, kendisinin bilimsel ilgi alanları ile ilgili meselelerde bilgi için bu kişilere müracaat etmektedir; bu nedenle, Eski Yunan dini ile ilgili referansları sadece ikinci eldir ve büyük çoğunlukla Hinduların fikirleriyle yaptığı karşılaştırmalardır; zira o, Hıristiyanlık öncesi Yunan dininin Hinduların diniyle hemen hemen aynı olduğuna inanmaktadır (India, 12). Dolayısıyla, o, Eski Yunanlıların görüşlerini, İlk Neden, ruhların daha önceki durumları, insanüstü güçlerine bakarak insanları ilahlaştırma, hayvanî bir hisse sahip bitkiler, ruh göçü, döngüsel süreçler hakkındaki doktrinlerle karşılaştırarak tanıtır (India, 15-17, 21, 28, 192). Birüni'nin açıklamasına göre, Eski Yunan Dini putperest ve antropomorfikti (India, 18, 46, 59, 60). Birüni, Eski Yunanlıların Zeus için kullandıkları dilin, Brahmanların Brahma için kullandıkları dil ile çok benzer olduğunu düşünür (India, 47) ve Zeus'un aslında maddeye yayılmış ruh anlamına geldiği yönündeki Stoacı görüşü iktibas eder (India, 47). Hindu dini kuralları Rişiler'den geldiği gibi, Eski Yunanlıların dini ve sosyal kuralları da Solon, Draco, Pythagoras, Minos gibi kurallarını ortaya koyarken ilâhî yardım almış bilgilerden gelmektedir. Bu konuda o, Atinalıların, kendi kanunlarının Zeus'tan geldiğini, Lakedonmanyalıların ise kanunlarının Apollo'dan geldiğini iddia ettiğini söyleyerek Platon'dan iktibas yapar (India, 51, 52). Varlıkların menşei konusunda, Birüni, Zekeriya er-Râzi'den şu alıntıyı yapar: Grekler beş şeyin, yani Yaratıcı, evrensel ruh, ilk madde, mekân ve zamanın ezelden beri var olduğunu düşünürler (India, 163). Eski Yunanlılar arasında rasyonalistler de vardı ve onlar, bilgilerini sözde ilâhî ilhama dayandırdıklarını söyleyen popüler liderleri takip etmezlerdi (Chron., 51).

6. Yahudilik

Birüni, Yahudi bilginlerle kurduğu temaslardan bahsetse de (Chron., 187, 276), onun bilgilerinin ne kadarının birinci el olduğunu tespit etmek biraz zordur. Öyle görünüyor ki, o, Eski Ahit'in metnine ulaşmış; Tekvin, Çıkış, Levililer, Tesniye, Eyüp, Mezmurlar, Danyel, Tarihler, İşaya ve Zekeriya kitaplarından iktibaslar yapmıştır; bununla birlikte, kimi zaman İbranice metinden değil de, Peşitta'dan [Süryanice Kitab-ı Mukaddes] alıntı yapıyor gibi görünmektedir. Yine de, Tevrat'ın İbranice olduğunu (India, 18), Hıristiyanlar arasında Grekçe bir çevirisinin bulunduğunu, bu çevirinin doğruluğunu Yahudilerin kabul etmediğini, Hıristiyanların ise bu çeviriyi savundğunu bilmektedir (Chron., 20, 21, 279). *Seder Olam* Kitabı'ndan da haberdardır (Chron., 74). Tevrat yazmalarının genellikle ceylan derisi üzerine yazıldığını bilmektedir (India, 81); *Tahkik mâ li'l-Hind*'de (India, 53) ise, Yahudilerin kendi kitaplarında ve ibadet mekânlarında

resim kullanmaya alışkın olduğunu söylemektedir. Bu bir hata olmalıdır; zira aynı cümlede bahsettiği Hıristiyanlar ve Maniheiztler'in resim illüstrasyonları kullandıkları kaydedilmektedir. Birûnî'nin, "Tevrat, Tanrı'nın Firavun'u boğduğuna ilişkin Yahudi rivayetlerini çürütmektedir" (Chron., 330) sözü, ayrıca Tetragrammaton (İbranice Tanrı'nın YHVH ismi) hakkında söyledikleri (India, 82) ve eski zamanlarda devlerin bulunduğuna ilişkin atıfları da (Chron., 83, 84) metinle ilgili birinci el bilgiye işaret etmektedir.

Filistin civarındaki uluslar putperesttir ve Birûnî, İsrailoğulları'nın Baal ve Aştoret'e tabi olarak nasıl isyan ettiklerine (India, 18) ve Süleyman'ın ölümünün ardından İsrail ulusunun ayrılmasından sonra nasıl putperestliğe düştüklerine (Chron., 74) dair hikâyeleri bilmektedir. Kudüs'ün onlar için merkez olarak öneminin (Chron., 146), Şabat geleneğinin (India, 24; Chron., 275) ve Fısıh bayramının (Chron., 56) öneminin farkındadır. Değişik milletlerin evlilik âdetlerini ele alırken, "kayın ile evlilik"e bir atıf yapmaktadır (India, 53). Bizim için sıra dışı olan husus, onların Mesih beklentisinden ve değişik zamanlarda onlar arasında ortaya çıkan sayısız yalancı peygamberin bu beklentiyi kullanmasından bahsetmesidir (Chron., 15, 16). Şu da ilginçtir ki, Birûnî Müslümanların Danyel'in ilmini kullandığına işaret etmektedir: Bu, onların, Adem'in, öğrenmiş olduğu ilmi kaydettiği *Hazinele Mağarası (Cave of Treasures)* isimli kitaptan alındığını söyledikleri bir ilimdir (Chron., 302). Birûnî'nin asıl ilgisi, tabii olarak, Yahudi takvimidir; bu nedenle, biz onu, Jubile, Şâbu' (Chron., 176, 177) ve Tekufât (Chron., 182) gibi Yahudilerin bildikleri değişik devirleri ele alırken ve onların bayramları (Yeni Yıl, Yom Kippur, Çardaklar, Hanukka, Purim, Fesah vb.) hakkında bilgi verirken (Chron., 275-281) buluyoruz. Bazen kendi dönemindeki Rabbâniler, Milâdiler, Karâiler, Mağribiler ve el-Fâniyye gibi Yahudi mezheplerinden söz etmektedir (Chron., 57, 58, 284).

7. Samirîler

Her ne kadar sayı bakımından Birûnî'nin döneminde günümüzde olduğundan çok daha kalabalık Samirî olsa da, onun Samirîler hakkında bir şeyler biliyor olmasını beklemek belki de biraz şaşırtıcı olacaktır. Onlar hakkındaki bilgileri, ikincil kaynaklardan gelmektedir. Samirîlerin, Yahudilere karşı Nebukednessar'a yardım eden yerli halkın, onun sürgüne gönderdiği Yahudilerin yerini almak üzere Babil'den getirdiği insanlarla karışması sonucu ortaya çıktığını bilmektedir (Chron., 21, 318). Nablus'ta "kiliseleri" olduğunu biliyordu; onlarla Yahudiler arasındaki düşmanlığın farkındaydı ve bu düşmanlık, onların Yahudilere bilerek ihanet etmelerine neden olmuştu (Chron., 57). Davud'un, mabedi, onların Gerizim bölgesinden Kudüs'e nakletmesinden beri, onlar Kudüs'e girmezler (Chron., 21).

Birûnî, Ebu İsa el-Verrâk'ı bir otorite olarak kabul ederek ondan, Samirilerin Çardaklar Bayramı'nı kutlamadığı alıntısını yapar (Chron., 277). Onların dininin, Mecûsî ve Yahudilere ait unsurların karışımından ibaret olduğu (Chron., 21, 318) şeklindeki iddiası, açıkça, yanlış bir yorumdur; buna karşın, Birûnî, Musa'dan sonra başka bir peygamber kabul etmediklerini söylerken haklıdır (Chron., 21). En ilginç olan ise, Birûnî'nin, onların elinde bir Tevrat olduğunu ve bu Tevrat'ın tarihlendirmelerinin, Yahudi Tevrat'ından ve Hıristiyanların elindeki Grekçe tercümeden farklı olduğunu bilmesidir (Chron., 21). Birûnî'nin, onların, kendi Tevratlarına "lâ misâsiyye" (dokunulmayan) dedikleri yönündeki ifadesi ise, açıkça, Kur'an'ın 20/97. âyetinden başka bir şeye dayanmamaktadır ve Birûnî'nin bu ifadesi, Samirilerle ilgili pek çok ilginç düşüncenin de kaynağı olmuştur. Hem bu hem de Birûnî'nin "Kendileri başka insanlara dokunmadıkları gibi, başka insanların kendilerine dokunmasına izin vermezler" şeklindeki ifadesi, Samirilerin oldukça iyi bilinen ibadet temizliği konusundaki ısrarlarının abartılmasından başka bir şey değildir.

8. Hıristiyanlık

Birûnî'nin bizzat bağlantı kurduğunu bildiğimiz bütün bölgelerde Hıristiyan topluluklar, genelde de çok büyük topluluklar vardı. Öyle görünüyor ki, Doğu'daki üç büyük Hıristiyan cemaati, yani Melkitler, Yakubiler ve Nasturileri bilmektedir (Chron., 288, 315). Bununla birlikte, Yakubiler hakkındaki bilgileri diğerlerinden daha azdır; nitekim, bir yerde hiçbir Yakubî ile veya onların inançlarını bilen biriyle karşılaşmadığını söyler (Chron., 315). Hıristiyan yazar ve kitaplardan, hatta arkadaşı olan Hıristiyan yazarlardan bile çok sık söz etmez. Hıristiyanlık, der Birûnî, Dioklatianus'un ölümünün ardından imparatorlukta genel kabul görmüştür. Kendi döneminde Melkitler genellikle Yunan topraklarına yakın yerlerde** bulunurlardı; diğer yerlerde, hatta Harezmi'de bile dağınık Melkit toplulukları vardı (Chron., 288) ve Arap ülkelerinden sorumlu katolikos (başpiskopos) Bağdat'taydı (Chron., 289). Nasturiler, der Birûnî, Suriye, Irak ve Horasan'ın çoğunluğunu teşkil ederler; Yakubiler ise çoğunlukla Mısır'da ve komşu ülkelerde bulunurlar (Chron., 288). Onun döneminde Konstantinopolis (İstanbul), Roma, İskenderiye ve Antakya'da dört büyük patriklik vardı ve Bağdat'taki katolikos (başpiskopos) Antakya'ya bağlıydı (Chron., 289). Birûnî, Nasturilerin, kendi katolikoslarını aday gösterebildiklerine, ancak bu atamanın, onların toprakları

** Arapça metinde "Rum ve civarı" şeklindedir. Bu nedenle Melkitlerin bulunduğu mekânların, "Yunan topraklarına yakın yerler" değil, Anadolu ve çevresi olması daha doğru görünmektedir (çev.).

tamamen İslâm hâkimiyetinde bulunduğu için, Halifenin elinde olduğuna dikkat çekmektedir (Chron., 289). Birûnî, bu topluluklar arasındaki temel inanç farklılığının, İsa'da iki doğanın birleşmesi konusundaki yorumlardan kaynaklandığını; bu meselede görüşleri Müslümanların görüşlerine daha yakın olan Ariusçuların ortaya çıktığını bilmektedir (Chron., 288). Bu grupların kiliselerine âşinadır. Onların kibleleri (Chron., 249) ve resim kullanmaları hakkında yorumlar yapar (India, 53). Onun döneminde, kendi yerel tarihleriyle bağlantılı olarak özel oruç günlerine sahip Arap Hıristiyanlar da vardı (Chron., 314); bu, Hıristiyanlığın doğu topraklarında ne kadar hızlı bir şekilde “yerli” hale geldiğini gösteren oldukça ilginç bir delildir. Her ne kadar Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında bir düşmanlık olsa da (ki bu düşmanlık Yahudilerin, yalanlarla Hıristiyanlara ihanet etmelerine neden olmuştur), Birûnî, oruç ve bayram konusunda Hıristiyanların genel olarak, en önemli zamanı fışık olan Yahudi takvimine uyduklarını tespit etmiştir (Chron., II).

Birûnî'nin, Tevrat'ın Hıristiyan versiyonu olan Yetmişler Çevirisi'ni bildiğine daha önce işaret etmiştik (Chron., 20, 21). Süryanice İncilleri bilmektedir (India, 18). *Tahkik mâ li'l-Hind*'de Matta ve Luka'nın metinlerini birleştirerek (India, 3) alıntı yapar; hem Yuhanna hem de Matta'dan alıntı yapmaktadır (India, 18). Bizzat görerek dört İncili bildiği gerçeği yaptığı pek çok atıfta kendini gösterir. Söz gelimi, Aramatyalı Yusuf (Chron., 292), Eyüb'ün balığın karnında ne kadar kaldığına ilişkin İncil cümlesi¹ (Chron., 333), İsa'nın görünümünün değişmesi rivayeti² (Chron., 300), Herod'un Beytu'l-Lahim'de çocukları öldürtmesi³ (Chron., 292), vaftiz esnasında gökten güvercinin inmesi⁴ (Chron., 293), Zekeriya'ya Yahya'nın doğacağını bildirilmesi⁵ (Chron., 291), Birûnî'nin İnciller'de Yahya'nın ölümüyle ilgili hiçbir şey bulamadığını söylemesi (Chron., 301). Birûnî ayrıca Mesih ile ilgili rivayetler konusunda İnciller arasındaki farklılıkları ve Hıristiyanların bu farklılıkları telif edebilmek için nasıl yorumlar yaptıklarını bilmektedir (Chron., 22). İsa'nın 72 öğrencisinin olduğundan (Chron., 300), Pavlus'un havariliğinden ve onun havari seçilmeden önce geçici bir körlük yaşadığından⁶ (Chron., 288, 299, 314) haberdardır. Pavlus'un bir müddet görememesi (Chron., 314), Havarilerin Kutsal Ruh (Paraklit) gelene kadar bir evin üst katında saklanmaları⁷

¹ Matta 12:40 (çev.).

² Matta 17:1-9; Markos 9:2-9 (çev.).

³ Matta 2:16 (çev.).

⁴ Matta 3:16; Markos 1:10; Luka 3:22; Yuhanna 1:32 (çev.).

⁵ Luka 1:13 (çev.).

⁶ Elçilerin İşleri 9:3-9 (çev.).

⁷ Elçilerin İşleri 1:13 (çev.).

(Chron., 308), Pentakost günü Havarilerin değişik diller konuşması⁸ ve Petrus'un Kudüs'te kötürüm birini iyileştirmesi⁹ (Chron., 308) ile ilgili ifadeleri, Birûnî'nin *Elçilerin İşleri* kitabı hakkında bilgi sahibi olduğunu gösterebileceği gibi, o, bu bilgileri başka kaynaklardan da almış olabilir. Birûnî, Hıristiyanların, Mesih'in geleceğine ilişkin kehânetleri bulmak için Eski Ahit'i kullandıklarını biliyordu (Chron., 297). Şunu ifade etmek ilginç olacaktır ki, Birûnî, bazı Müslümanların iddia ettiklerinin aksine, İncil'in tek bir seferde indirilmiş bir kitap olmadığını bildiği gibi, (Chron., 333), İncil'in bir kanun kitabı olmadığını ve Hıristiyan kurallarının, Mesih'in ve Havarilerin sözlerini açıklayan "Babaların" eserlerine dayandığını da bilmektedir (Chron., 291).

Birûnî'nin, teslisi Hıristiyanlığın ayırt edici özelliği olarak gördüğünü daha önce ifade etmiştik (India, 24). Başka bir yerde o, bu doktrini, Brahma'yı İlk Neden, Nārāyana'yı ikinci güç ve Rudra'yı da üçüncü güç olarak gören Hindu öğretisiyle karşılaştırma yapmak için kullanmaktadır. Hindu öğretisindeki bu üçlü, Vişnu olarak birliğe kavuşur, tıpkı Hıristiyanlık'taki Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un üç şahıs ve bir öz [doğa] olması gibi (India, 46). Baba-Oğul isimlendirmesi konusunu ele alan Birûnî, eski dinlerin bu isimlendirmeyi, Müslümanlar gibi basit anlamıyla ele almadıklarını bilmektedir (India, 18, 19). İsa çok özel bir anlamda "Oğul"dur ve teslis ile ilişkisi içinde bu özel anlam, Ariusçülerin diğerlerinden ayrıldıkları noktadır (Chron., 295, 288). Bununla birlikte, mucizevî doğumuna ve Kutsal Ruh'un sürekli yardımına rağmen, Mesih, dünya yaşamında olağan doğa kanunlarına bağlıydı (Chron., 294, 309, 310). Onun öğretileri Hıristiyan ahlâkını oluşturmaktadır. Birûnî Dağdaki Vaazı bilmektedir; ancak "abanızı ve gömleğinizi de verin", "diğer yanağınızı da çevirin", "düşmanlarınıza da dua edin" buyruklarındaki ahlâkı takdir etse de, bunun hiç de pratik olmadığını düşünür; zira insanlar filozof değil, çoğunluğu itibariyle, kılıç ve kırbaçla doğru yolda tutulması gereken cahil ve günahkâr kimselerdir (India, 280).

Birûnî Melkitler ve Nastürilerin takvimleri hakkında uzun açıklamalar yapar. Melkitlerin takvimini Louis Chaikho *al-Maşrık'ta* 1902 yılında açıklamalarla, Robert Griveau ise 1914'de *Patrologia Orientalis'te* (X/291-312) yeniden oluşturarak yayımlamışlardır. Birûnî, bunlar arasında, İsa'nın doğacağına Meryem'e haber verilmesi, İsa'nın Görünümünün Değişmesi, Yükseliş, Büyük Perhiz (Lent) gibi yortuları kutlama tarzları hakkında detaylı bilgiler vermektedir. O, "anma günü" ile "bayram" (Chron., 300) arasındaki, bir Aziz için yapılan genel bir merasim (Chron., 288) ile birinin "Hıristiyan oluşu"

⁸ Elçilerin İşleri 2:1-9 (çev.).

⁹ Elçilerin İşleri 3:1-12 (çev.).

için yapılan merasim (Chron., 293) arasındaki farkı bilmektedir. Patrikten ilahî söyleyenlere ve kilisedeki kürsü görevlilerine kadar Hıristiyan dinî hiyerarşisini ve patriklerin nasıl seçildiğini bilmektedir (Chron., 293). Bu noktada bizi şaşırtan şey, Birûnî'nin *Canones Apostolorum*'dan alıntı yapabilmesi (Chron., 303) ve Kilise'nin ilk büyük altı konsili hakkında bilgi vermesidir (Chron., 295, 296). Gerçek bir tarihsel araştırma yapmadan asılsız rivayetlere gereğinden fazla itimat ettikleri için Hıristiyanları kınasa da (Chron., 292), genel olarak onlarla ilgili anlatımı olumludur.

Onun döneminde heretik Hıristiyan mezhepler de vardı. *Tahkik mâ li'l-Hind*'in Giriş bölümünde, Hindu öğretileriyle ortak yönleri olduğunda bu mezheplerin de görüşlerini vereceğini vaat etmektedir (India, 4), fakat belli ki o pek fazla kullanabileceği malzeme bulamamıştır. Nispeten ilginç olan husus, Markuniler ve Bardesanilerin o dönemde hâlâ sayıca artmakta oldukları, her birinin kendine ait bir İncillerinin bulunmasıdır (Chron., 23, 201); bu, Süryani yazarların bu mezheplerle neden bu kadar ilgilendiklerini daha anlaşılır kılmaktadır. Bunlar, der Birûnî, her ne kadar Hıristiyan bir kökene sahip olsalar da, doktrinleri Hıristiyanlığa ve Zerdüştiliğe ait unsurların bir karışımıdır ve temelde düalisttir. Bardesan, kendi kalbine yerleşen bir Tanrı Işığının olduğunu bile iddia etmiştir (Chron., 207).

9. Sabiiler

Kur'an'da Sabiiler'den üç kez; Yahudiler, Hıristiyanlar ve Mecusilerle birlikte, Allah'a inanan Müminler şeklinde özel bir tarzda bahsedilmektedir. İslâm öncesi dönemde Arabistan'da böyle bir gruba işaret eden herhangi bir referans yoktur ve şu an itibarıyla en güçlü tahminimiz, Peygamberin, bu kelimeyle, Kuzey Arabistan'da oldukça aktif olan Gnostik toplulukları kastetmiş olmasıdır. Halifeler döneminde değişik gruplar bu isimle anılma hakkı talep etmişlerdir. Birûnî, bu kelimenin pek çok grubu içine alan kapsamlı bir kelime olduğunu çok iyi biliyordu. Kelimenin oldukça yaygın bir şekilde Harrâniler için kullanıldığının farkındaydı. Ancak Grekler genel olarak Hıristiyanlığı kabul ettiklerinde, eski ibadet şekillerini devam ettirerek Grek dininin kalıntısından türeyen bir putperest topluluk olan Harrâniler, kendilerine *Sâbiû* ismini sadece Abbâsiler döneminde vermişlerdir. Peygamberleri Agathodaimon, Hermes, Pythagoras, Wâlis, Mâbâ ve son olarak Platon'un anne tarafından dedesi olan Sawâr'dı (Chron., 205, 318). Birûnî'nin onların bayramları ve oruçları hakkında verdiği listeden anlıyoruz ki, onlar genellikle göksel cisimlere tapıyor; Temmuz ve Atargatis'in yanı sıra, Belit diye adlandırdıkları Venüs, Mars, Satürn, Merkür-Hermes, Güneş ve Ay'ın heykellerini bulunduruyorlardı (Chron., 318-322). İbadet için yöneldikleri kible güney kutbuydu (Chron., 331) ve Hermes'in kitaplarına

sahiptiler ki, bu kitaplardan Bîrûnî de yararlanmıştı (Chron., 341). Onların sistemlerinde önemli bir yeri olan Hermes'i, bazıları, Kur'ân'da ismi geçen (Eski Ahit'teki Hanok olduğu söylenen) İdris peygamberle ilişkilendirmiştir. Bazıları ise, Hermes'in, Tahmurât'ın ilk yılında Hindistan'da bir peygamber olarak ortaya çıkan ve Farsça'nın mucidi olan Bûdasâf olduğunu söylemiştir (Chron., 204, 206, 216).

Bazıları, isimlerini yerleşim yerleri olan Harrân'dan aldıklarını söylerken, bazıları da İbrahim'in kardeşi olan Hârân'dan dolayı bu şekilde adlandırıldıklarını ifade etmişlerdir. Bîrûnî, bu toplulukla İbrahim'in bağlantısına ilişkin bir hikâyeyi Syncellus'tan alıntılanmaktadır. Bîrûnî'nin ifadesine göre, el-Kindî [Abdullah b. İsmail el-Hâşimî'nin kitabına yazdığı] Cevap'ta bu topluluğu insan kurban etmekle suçlamaktadır. Bîrûnî onları, Tanrı ile ilgili açıklamalarında olumsuz ifadeler kullanan monoteistler olarak değerlendirmektedir. Göksel cisimler adına mabet ve heykeller yapmalarına, hem yıldızlara hem de heykellere kurban sunmalarına rağmen, Bîrûnî'ye göre bu, onların gerçek monoteizmleriyle çelişir görünmemektedir (Chron., 204-206). Uyguladıkları birtakım yemek kuralları vardır; çok ibadet ederler; günde üç vakit rûkû ve secdeli namaz kılarlar; namazdan önce temizlenirler. Belirli saatlerde isteğe bağlı olarak yapılan ibadetleri de vardır (Chron., 206). Rivayete göre Şam, Baalbek, Harrân ve Selemsîn gibi yerlerde kalıntıları hâlâ görülebilen pek çok eski ibadet mekânları önceleri bunlara aitti; hatta bazıları Kabe'nin de eski zamanlarda onların mabedi olduğunu söylemiştir (Chron., 205).

Bununla birlikte, Harrânîlerin gerçek Sabiiler olmadığını; onların, [Pers kralı] Koreş Kudüs'e dönmelerine izin verdiğinde, [Kudüs'e gitmeyip] Babil'de kalan Yahudiler olduğunu iddia edenler de vardır. Babil'de onlar diğer Yahudiler'den ayrı olarak yaşadıkları için, aslı inançlarını Mecusilik ve Eski Babil dinine ait unsurlarla karıştırmışlar ve kendilerinin Şit oğlu Enoş'un torunları olduklarını iddia eder olmuşlardır. Bazıları da Metuşelah'ın¹⁰ Sâbi' isimli bir oğlunun olduğunu ve bu topluluğun isimlerinin ondan geldiğini söylemişlerdir. Bunlar, kendilerinin Harrânî olduğunu reddeder ve küçük birkaç mesele dışında Harrânîlerin inançlarını benimsemezler. İbadet esnasında, Harrânîlerin kiblesinin tam ters istikametine, yani kuzeye dönerler (Chron., 206, 318, 331). Bîrûnî, bu topluluğun merkezi olarak güney Mezopotamya'yı gösterdiğine göre, bu grubun Mandenler olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır.

¹⁰ Nuh'un dedesi (çev.).

10. Harezmliler

Günümüzde Harezmi dili ve kültürüne yönelik artan ilgi, doğal olarak Harezmlilerin bayramlarıyla ilgili açıklamalarında Birûnî'nin kullandığı ilginç cümlelere dikkatimizi çekmektedir. Onun, bu bölgenin fethi sırasında, Kuteybe b. Müslim'in onların din adamlarını ve bilginlerini öldürtmesine ve kitaplarını yaktırmasına çok üzüldüğünü görüyoruz (Chron., 48). Birûnî'nin döneminde hâlâ eski geleneklerini sürdüren pek çok Harezmi vardı. Mecûsilik onlar arasında çok yayılmamıştı (Chron., 235) ve belli ki İslâm da bu bölgede yavaş ilerleyebilmiştir. Onlar hâlâ kötü ruhların olumsuz etkilerini uzaklaştırmak için koku ve tütsü âyinleri yapıyorlardı (Chron., 237) ve bazı günlerde ölülerine ziyafet olsun diye mabetlerine yiyecek bırakıyorlardı (Chron., 238). Birûnî Harezmlilerin devam ettirdikleri altı dini bayramı kaydetmiştir; ancak bu bayramlar hakkında, adları ve tarihleri dışında, bir şey bilmemektedir (Chron., 237, 238).

11. Arap Putperestliği

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Araplara ait olan şeylere karşı büyük bir antipati duymasına karşın, Birûnî'nin İslâm'dan önceki Arap dini hakkında verdiği bilgilerin eksik olması sadece buna bağlanamaz. İslâm dini, İslâm öncesi Arap putperestliğinin bütün kalıntılarını mümkün olduğunca yok etmeye çalışmıştır. Birûnî, bu putperestlerin eski yaşam tarzlarıyla ilgili çalışmaların tamamen ihmal edilmesinden yakınmaktadır (Chron., 141). Bu, Birûnî'ye göre, kısmen onların hatasıydı; zira geleneklerini muhafaza etmek için ezberlenen şiirlere güvenen eski Araplar, cehalet içinde kalmaktan şikâyetçi değillerdi. Bu nedenle, yeni bir din gelip de eski ibadetleri uygulayan kimse kalmayınca, bu ibadetlerle ilişkili şiirler de kısa bir süre içinde unutulmuştur (Chron., 141). Birûnî'nin döneminde bile Araplar, okuyup yazamayan, hesap yapamayan cahil insanlardı; dolayısıyla, doğru bilgiye ulaşmak için onlara müracaat etmek yararsızdı.

Onlar hakkında yazılanlardan, putperest oldukları açıkça ortaya çıkmaktadır. Rivayete göre, onların taptıkları putlar Suriye'den Arabistan'a getirilmişti ve onlar kendilerine aracı olacakları inancıyla bu putlara ibadet ediyorlardı (India, 59). Ancak onlara saygı göstermiyorlardı; zira bir rivayette Benû Hanîfe kabilesinin yenebilir maddeden yapılmış Hays adında* bir putlarının olduğundan ve aç kaldık-

* Arapça metinde "Ve kâne benû Hanife ... itte hazû fi'l-câhiliyye sanemen min hays" şeklindedir. Jeffery'nin bu cümleyi yanlış anladığı anlaşılmaktadır. Doğrusu, "Benû Hanîfe kabilesinin hays'tan (hurma, katı yağ ve lor'dan oluşan bir maddeden) yapılmış bir putu vardı" şeklinde olmalıdır (çev.).

larında bu putu yediklerinden bahsedilmektedir (Chron., 210). Bu putperest Araplar arasında peygamberlik konusunda [Hz.] Muhammed'in rakibi olan Mesleme de vardı; Müslümanlar bu şahsı daima alaycı bir şekilde yalancı Müseylime olarak adlandırır ve onu basit numaralarla insanları saptırmaya çalışmakla suçlardı. Bazı ibadetlerinde ellerini çırpırlar ve parmaklarıyla ısıklık çalarlardı. Birünî putperest Arapların evlilik âdetlerini ele alırken, onlar arasında muteber olan evlilik türlerini açıklar (India, 53). Yeme-içme konusunda herhangi bir kurallarının olmadığını, hayvanların temiz olup olmadığına bakmadan yediklerini bilmektedir (India, 91). Putperest Arapların takviminin temel bir özelliği olan yıla gün ekleme sistemi [nesî], Birünî'ye göre, Yahudilerden onlara geçmiştir (Chron., 12, 62). Birünî onların ana şölenlerini saymaktadır (Chron., 325-328); ancak bu şölenlerin dinî yönlerinin bulunmasına rağmen, Birünî buna değinmemektedir.

12. İslâm

Birünî, kendi dinini konu edinirken, genellikle, açıkladığı diğer dinlerde gördüğü benzerlik ve farklılıkları göstermeye çalışır. Genel olarak söylemek gerekirse, o sünî İslâm anlayışını benimsemiş dindar bir Müslüman'dır. Kimi zaman insan vücudunun şeklini, Muhammed kelimesinin şekline benzeterek, bundan tasavvufî bir hikmet çıkarmaya (Chron., 297) veya kaya ve taşlardaki doğal işaretlerin dinî bir anlamını tespitte çalışmak (Chron., 298) gibi, sünî kelimcülerin lehine görünen bazı delilleri küçümseyici bir tavır sergiler. Dinî konuları serbestçe tartışmayı yasaklayan bazı Sünnilere şiddetle karşı çıkmaktadır (India, 15). Kimi zaman da kendi sünî görüşünü açıklamakta (India, 132) veya [Hz.] Muhammed'in geleceğine ve onun son peygamber olduğuna dair Kitab-ı Mukaddes'te yer aldığını düşündüğü bazı tebsirat cümlelerine şaşırı derecede çok önem vermekte (Chron., 18-20) aşırı hevesli görünür.

Birünî, bazı varlıkların ilahlaştırılması meselesini ele alırken, İslâm'daki Allah ismini, Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarının Elohim ve Rabb kelimeleriyle karşılaştırır ve bunun, Tanrı ile ilgili kelimelerin Hinduizm, Grek Dini ve Maniheizm'deki kullanımıyla ne kadar ilişkili olduğunu gösterir (India, 12-19). Bu karşılaştırmalar onu, söz konusu dinlerin Tanrı'yla bağlantılı olarak Baba-Oğul terminolojisini nasıl kullandıklarına ilişkin oldukça ilginç bir tartışmaya sevk eder. Hıristiyanların Pazar gününü kutsal kabul etmelerini açıklarken, bununla, Yahudilerin Şabat ve Müslümanların Cuma günü arasında karşılaştırmalar yapar ve her grubun kendi özel gününe ilişkin getirdikleri delillerini açıklar (Chron., 308). Birünî, İslâm'ın da temel özelliği olan, Hıristiyanlık'taki din-devlet birlikteliğini, insan toplumunun tam anlamıyla gelişmesi için en iyi ihtimal olarak savunur

(India, 48). İslâm'daki deccal rivayetini, Yahudi ve Hıristiyanların görüşleriyle karşılaştırır ve Şamlı Yahudilerin Halife Ömer'e söyledikleri "Deccal Bünyamin kabilesinden çıkacaktır" şeklindeki cümlenin sonuçlarına ilişkin ilginç bilgiler aktarır (Chron., 212).

İslâm'ın içinde ortaya çıkan değişik mezhepler hakkında söyledikleri ise özellikle ilgi çekicidir. Cebriye'nin antropomorfizmini (India, 15), kendilerinin tecrübe imkânlarını aşan hiçbir şeye inanmayan Haşviyye ve Dehriyye'nin saçma rasyonalizmini (Chron., 78) reddeder. Birûnî'ye göre, ilk dönem İslâm tarihinde trajik iki değişim meydana gelmiştir: Birincisi, ellerindeki sahte Kur'ân nüshalarıyla cahil insanları saptıran Yahudileşmiş mezhep; ikincisi ise, gerçek İslâm'ın temsilcileri kılığında bürünmüş aslında Maniheist olan Zındıklar'dır (India, 132). Birûnî, ayrıca, Şîa arasında ortaya çıkan mezheplerden ve bunların Şîi kitaplarını tahrif ettiklerinden haberdardır (Chron., 67) ve Haruriyye fırkasının (Chron., 201), Tanrılık iddia eden el-Mukanna'nın (Chron., 211) ve tuhaf insanlar olan Karmatiler'in (Chron., 211-214) hızlı yayılma çalışmalarından bahseder. Müslümanların bayram ve mübarek günlerinden bahsederken, Muharrem'in ilk günü kutlamalarının nasıl Ali ailesi ile ilişkilendirildiğini anlatma fırsatı bulur (Chron., 239).

Birûnî, mutasavvıfların görüşleriyle Hindu düşüncesi arasında birçok bağlantı noktası olduğuna inandığı için, sık sık mutasavvıflardan bahseder (India, 4). Sufilerin ruh görüşünü Hinduların *puruşa*'sıyla (India, 177, 178); sufilerin iki ruh teorisini, Hinduizm ve Hıristiyanlık'taki benzer düşüncelerle (34); ruhun kurtuluşuyla ilgili fikirlerini Hinduların *moksa*'sıyla (40, 41); ruh göçü ile ilgili görüşlerini de Hindistan'da yaygın olan görüşle (29) karşılaştırır. Sufilerin İlk Neden hakkındaki doktrinlerini Greklerin doktrinini ile karşılaştırır (16) ve *Sāmkhya*'nın yazarı gibi, onların da, cennetin lezzetlerine dalmak ruhu Mutlak Olan'dan saptıracağı için, cennete girmeyi özel bir ödül olarak görmediklerini (31) açıklar. Birûnî, sufilerin, insan ile Tanrı arasında bulunan ışık ve karanlık perdeleri hakkındaki doktrinlerini (43) ve onların öğretilerinde aşkın, Yaratan ile değil, mahlûkat ile meşgul olmak anlamına geldiğini (37) bilmektedir. Sufilerin vahdet-i vücud ile ilgili görüşlerini açıklamak üzere eş-Şibli ve Bayezîd el-Bistâmî'den alıntılar yapar (India, 43) ve kendi döneminde, hâlâ fikirlerini benimseyen takipçileri bulunan Hallâc'ın aşırı görüşlerini açıklar (Chron., 211, 212).

[D. Sonuç]

Birûnî'nin karşılaştırmalı dinler tarihine katkısıyla ilgili bu açıklama, onun günümüzde ulaşılabilir durumda olan yegâne eserleri *Tahkik mâ li'l-Hind* ve *el-Âsâru'l-Bâkiye*'ye dayanmak mecburiyeti

tinde kalmıştır; ancak yine de Bîrûnî'nin genel olarak bu alandaki çalışmalarında, özelde ise İslâm tarihinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermeye yeterli olacaktır. Modern zamanlara kadar diğer dinlerin görüşleri hakkındaki ifadelerinde onun kadar âdil ve önyargısız, bu dinleri mümkün olan en iyi kaynaklardan araştırma konusunda onun kadar samimi, çalışma alanı için doğru ve uygun bir yöntem bulma konusunda onun kadar özenli biri oldukça ender görülmüştür. Bütün bunların ardından şunu ifade etmek yerinde olabilir mi? Onun bilime yaptığı en büyük katkı, daha somut bilimler alanında değil de, manevî ilimler alanında olmuştur.